

כתב העת של בית הספר להיסטוריה
ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב
דצמבר 2024 | גיליון מספר 4

{ לְשֵׁם שְׂנֵי }

{ זְכָרוֹן וְהִנְצָחָה }

{ לְשֵׁם שְׂנֵי }

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב

כתב העת של בית הספר
להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
באוניברסיטת תל אביב
דצמבר 2024 | גיליון מספר 4

{ לְשֵׁם שִׁנּוּי }

מנחה אקדמית: ד"ר אירית בק

עורכות: בת חן דרויאן פלדמן, יסמין סגול

רכזות המערכת: אליה אמסלם, יארה שאהין-גראבלה

מנהל אתר: עידו אפשטיין

חברי המערכת: שחר בן מאיר, שחר בשן, אלון דויטש

עורכת לשון: אורלי ניטיס יעקובי

גרפיקה לאתר: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי

כתב העת פועל במסגרת:

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, הפקולטה למדעי הרוח ע"ש
לסטר וסאלי אנטון, אוניברסיטת תל אביב

תודות:

תודה מיוחדת לפרופ' גליה צבר על ליווי המערכת לאורך שנות
פעילותה. תודה גדולה לבשמת כסלו על הליווי והדרכת המערכת.

המערכת:

בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב

דוא"ל: leshem.shinui.tau@gmail.com

אתר כתב העת: <https://www.leshem-shinui.sites.tau.ac.il>

כותרות המאמרים, כותרות המשנה, הפתיחים, כיתובי התמונות
והטקסטים המובאים במסגרות הם באחריות מערכת **לשם שינוי**.

© כל הזכויות שמורות למערכת **לשם שינוי**.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או
לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – כל
חלק שהוא מהחומר שבגיליון זה או באתר כתב העת. שימוש בחומר
הכלול בגיליון זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת מראש ובכתב
ממערכת **לשם שינוי**.

תוכן העניינים:

3	דבר המערכת יסמין סגול, אלון דויטש
6	הסדרה התורכית ”ייסוד: עוסמאן” כמחוז זיכרון ניאו-עוסמאני אסף טלגם
21	”ניפגש ביסקוני” : רשמים ומחשבות מאירועי יום השנה לכניעת יפן במלחמת העולם השנייה ענת אהרון
45	עדויות נשיות כמודל לחיקוי ברואנדה : עיון בעדותן של נשים ניצולות רצח העם הרואנדי ותומתן לעיצוב פניה של רואנדה בת-ימינו חגית אדלר
63	ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים מצטיינים לתואר ראשון
63	”זו הכלכלה, טמבל” : שינויים בזיהוי המפלגתי בארה”ב בתגובה לשפל הכלכלי ולמדיניות ”הניו דיל” של פרנקלין רוזוולט בשנות השלושים טל מלכה
74	האתיקה הרפואית והשואה דבורה שמרית לאופר

תמונת השער : Daniel Di Palma, Miami Beach Holocaust Memoria, 23 September 2017.

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בגיליון זה. עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כך השמטה או טעות ואם תובאנה לידיעתנו, נפעל לתקן באופן מידי.

דבר המערכת | יסמין סגול, אלון דויטש

גיליון זה של כתב העת מוקדש לתמה של זיכרון והנצחה. השנה החולפת לא הייתה שנה רגילה, ובעקבות תחושת השיתוק הראשונית שחלה באקדמיה הישראלית לאחר אירועי השבעה באוקטובר, הרגשנו שנושא הזיכרון וההנצחה ראוי לעמוד במוקד הגיליון הנוכחי. אין ברשותנו הכלים, בתור חברי וחברות מערכת כתב העת, לטעון כי מצאנו פתרונות למורכבותה של כתיבה בזמן מלחמה; המראות, הצלילים והריחות של שנת המלחמה, שמלווים כל אחת ואחד מאיתנו בדרכים שונות, משפיעים גם על היכולת להתיישב מול שולחן העבודה ולהפיק טקסט. חוסר ודאות, אי-ביטחון, אבדות ומשברים רבים שהשפיעו על החברה כולה, השאירו חותמם גם על חברי וחברות המערכת. בכל זאת, כמה חברות וחברים צעירים באוניברסיטה החליטו להפגיש שרולים ולהפיק גיליון זה.

כשיצאנו לדרך, הצבנו לנו למטרה לשאול מה תְּבָרוֹת שונות בוחרות להנציח: האם מניעי ההנצחה מכתבים אילו אירועים יישמרו בזיכרון לדורי דורות, ואילו אירועים יישכחו. עוד שאלנו, כיצד הנצחת מאורעות מבטאת את המעבר מזיכרון פרטי-אישי לזיכרון קהילתי, ובאילו דרכים חברות מנציחות את ההיסטוריה שלהן. קיבלנו תשובות רבות ומגוונות לשאלות אלה, מתוך הבנה כי תהליכי הזיכרון וההנצחה תלויים בגורמים שונים, ויכולים להשתנות בהתאם לתקופה, לתרבות, למרחב הגאוגרפי ועוד. כך נראה בפועל בגיליון זה, המורכב משלושה מאמרים ושני ביכורי מחקר. המאמרים הכלולים בגיליון עוסקים במרחבים גאוגרפיים שונים, ודנים בנושא של זיכרון והנצחה דרך מתודות שונות. מאמרה של ענת אהרון בוחן את הנצחת אירועי יום השנה לכניעתה של יפן במלחמת העולם השנייה. באמצעות רשמים כצופה הלוקחת חלק במאורעות ההנצחה במקדש יסוקוני שבטוקיו, ושיחות שקיימה עם מבקרים הפוקדים את המקדש ביום השנה, לצד סקירת ספרות המחקר – בוחנת אהרון את האופן שבו הזיכרון ההיסטורי של המלחמה הפך לסלע מחלוקת בין שני פלגים ביפן המחזיקים באידאולוגיות מנוגדות. דרך הישענות גם על חוויותיה מביקור במתחם המקדש ביום הזיכרון, היא מעניקה נקודת מבט אישית לאירועים המתרחשים מדי שנה במרחב הציבורי.

במעבר מאסיה לאפריקה, אך תוך המשך העיסוק בסוגיית הזיכרון – מאמרה של חגית אדלר עוסק ברצח העם שהתרחש ברואנדה בשנת 1994, ובוחן עדויות ממקור ראשון של נשים ששרדו את הטבח. באמצעות ניתוח של עדויות אישיות משרטטת אדלר תמונת מצב של חברה פטריארכלית, שבה שימור הזיכרון מתקיים ברובו במרחב הגברי, ומפנה זרקור למציאות ההיסטורית-חברתית של אותה תקופה. לצד זאת היא מאירה על האופן שבו תפיסות גזעניות

הכשירו את הקרקע לשנאה בין בני הטוטסי לבני ההוטו, והובילו בסופו של דבר לרצח העם. עדויות אלו מביאות לקדמת הבמה את נקודת מבטן הייחודית של נשים, שלא נתנו לזוועות שפקדו אותן להשתיקן. מבעד לעדויות נשמעות נשים אמיצות, וקול שנדם במהלך העשורים שעברו מאז הטבח. בכך המאמר שופך אור על תרומתן של העדויות הנשיות לשימור הזיכרון הקולקטיבי ולגיבוש הזהות הרואנדית העכשווית.

מרואנדה לתורכיה, הדיון בסוגיית ההנצחה ממשיך עם מאמרו של אסף טלגם על ייצוגי הניאו-עוסמאניזם בסדרה התורכית הפופולרית *ייסוד: עוסמאן*. טלגם מתמקד במאמרו בסוגת הדרמה ההיסטורית, ודן באופן שבו הסדרה עוזרת לשמר את זיכרון העבר העוסמאני ואת ראשית ימיה של האימפריה העוסמאנית, ובתוך כך נרתמת לתועלתו של השלטון הנוכחי – באמצעות הצגת קווי דמיון בין עוסמאן, מייסד האימפריה במאה השלוש-עשרה, לבין רגיפ טאיפ ארדואן, נשיא תורכיה בימינו. בכך מרחיב טלגם את היריעה על האופן שבו עיצוב הנרטיב ההיסטורי על אירועי העבר משרת את ארדואן לביסוס לגיטימציה לשלטונו ולהפצת האידאולוגיה שלו לקהל הרחב.

לצד מאמרים אלו של כותבות וכותבים בתארים מתקדמים, גם השנה המשיך כתב העת לשמש פלטפורמה לסטודנטים מצטיינים בתואר הראשון במסגרת מדור "ביכורי מחקר". מדור זה נועד לספק מסגרת תומכת לעריכה ולפרסום של עבודות שנכתבו במסגרת קורסים אקדמיים בתואר הראשון, ולהנגישם לקהל הרחב כפרסומים מחקריים. המאמר הראשון, מאת דבורה שמרית לאופר, סוקר את השפעת הניסויים שנערכו בבני אדם בגרמניה הנאצית על התפתחות האתיקה הרפואית המערבית אחרי מלחמת העולם השנייה. המאמר השני, מאת טל מלכה, עוסק במדיניות הניו דיל שקידם הנשיא רוזוולט בשנות השלושים של המאה העשרים, ומראה כיצד זו הקנתה לו אהדה בקרב המצביעים האפריקנים-אמריקנים.

"כָּךְ אִוּ אַחֲרֵת / לְכָל דְּבָרֶיךָ הַדְּהוּד, / לְכָל שְׁתִּיקוֹתֶיךָ הַשְּׁתַּמְעוֹת / פּוֹלִיטִיִּים".¹ כשיצאנו לדרך לא ידענו כיצד ייראה הגיליון הזה, שנהגה, נכתב ונערך אחרי מאורעות השבעה באוקטובר. כל רגע לווה בחוסר ודאות, וכל התקדמות היוותה רגע קטן של אופטימיות. על גבי דפים ומסכים נסענו עם הכותבות והכותבים בין יפן, רואנדה, תורכיה, גרמניה וארה"ב. בכל שבוע מחדש תהינו, בלב ובקול, האם אנחנו מקבלים את הבחירה הנכונה ביחס למצב: האם עלינו להשמיע קולנו חזק אף יותר, ולהביע עמדה? או שמא יש דווקא מקום ליצירתיות שאינה קשורה בטרגדיה שפקדה אותנו? לכל בחירה יש השלכות: "גם שיניים לא פוליטיים הם פוליטיים",² מהדהדת בנו

¹ ויסלבה שימבורסקה, *סוף והתחלה: מבחר שירים מפולנית*, תרגום רפי וויכרט (תל אביב: גוונים, 1996), 40–41.
² שם, שם.

שימבורסקה. אנו מקווים כי כל מי שייתקל בגיליון זה ימצא בו נחמה רגעית מהמציאות הפוליטית ומהכאב הרב שהביאה איתה השנה החולפת, בתקווה לימים טובים יותר ולשחרור החטופים והחטופות.

הסדרה התורכית "ייסוד: עוסמאן" כמחוז זיכרון ניאו-עוסמאני | אסף טלגם

מאמר זה עוסק בזיכרון ההיסטורי התורכי של התקופה העוסמאנית בראי סדרת הטלוויזיה התורכית הפופולרית ייסוד: עוסמאן. הסדרה היא דרמה היסטורית המתיימרת להתבסס על קורות חייו של עוסמאן, מייסד השושלת העוסמאנית שחי באנטוליה בראשית המאה הארבע-עשרה. מאמר זה בוחן כיצד מבקשת הסדרה לעצב את הזיכרון הלאומי התורכי על אודות העבר העוסמאני בכלל ותקופת ראשית האימפריה בפרט, ואיך היא משרתת את הכוח הפוליטי ההגמוני בתורכיה כיום – מפלגת הצדק והפיתוח של הנשיא רג'פ טאיפ ארדואן. המאמר מנתח את המרכיב הפונקציונלי של הסדרה ייסוד: עוסמאן כמחוז זיכרון ניאו-עוסמאני, בהתאם להגדרה שטבע ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה. לפי נורה, מחוז זיכרון הוא אובייקט המקדד ומעגן בתוכו מרכיבים מהזיכרון ההיסטורי הלאומי ומשמש לבנייה או לחיזוק של זהות קיבוצית. למאמר שני חלקים, העוסקים בשני היסודות האידיאולוגיים שהסדרה מנסה לטפח בזיכרון הקולקטיבי התורכי. החלק הראשון דן בסדרה כמחוז זיכרון לאומי, המבקש להציג את עוסמאן כלאומן תורכי הפועל בשם הקולקטיב הלאומי וחותר לכינון מדינת לאום. החלק השני דן בסדרה כמחוז זיכרון אסלאמי, המבקש להציג את תקופתו של עוסמאן כתור זהב אסלאמי של צדק ואדיקות דתית. המאמר מתמקד בעונה הראשונה של הסדרה, אשר שודרה בשנים 2019-2020.

מילות מפתח: תורכיה, האימפריה העוסמאנית, טלוויזיה, עוסמאן, ניאו-עוסמאניזם

מבוא

מאמר זה עוסק בניאו-עוסמאניזם בראי הסדרה התורכית הפופולרית **ייסוד: עוסמאן** (Kuruluş: Osman). הסדרה היא דרמה היסטורית המתיימרת להתבסס על קורות חייו של מייסד השושלת העוסמאנית, אשר פעל בראשית המאה הארבע-עשרה בצפון-מערב אנטוליה. זוהי אחת הסדרות הפופולריות והמצליחות ביותר מסוגה בתורכיה ובמדינות נוספות, אך בניגוד לדרמות היסטוריות תורכיות אחרות, היא טרם זכתה להתייחסות מחקרית יסודית. בשל אורכה הרב של הסדרה, ומשום שהפקתה עוד נמשכת, מאמר זה יתמקד בעונה הראשונה שלה – ששידורה החל בתורכיה בסוף שנת 2019, והסתיים ביוני 2020.

ייסוד: עוסמאן מופקת ומשודרת בערוץ הטלוויזיה התורכי הפרטי ATV, שבעליו נחשב מקורב לשלטון.¹ מאמר זה בוחן כיצד משמשת הסדרה כמחוז זיכרון המבקש לעצב את הזיכרון הלאומי התורכי על אודות העבר העוסמאני ותקופת ראשית האימפריה, ואיך היא משרתת את הכוח הפוליטי ההגמוני בתורכיה

¹ "Turkey Clashes: Why are Gezi Park and Taksim Square so important?" *BBC*, June 7 2013, <https://www.bbc.com/news/world-europe-22753752>, accessed 3.5.21.

כיום – מפלגת הצדק והפיתוח (בשמה התורכי Adalet ve Kalkınma Partisi, ובראשי תיבות AKP), שבראשה עומד הנשיא רג'פ טאיפ ארדואן (Recep Tayyip Erdoğan). במאמר אנתח את המרכיב הפונקציונלי של הסדרה **ייסוד: עוסמאן** כמחוז זיכרון ניאו-עוסמאני, בהתאם להגדרה שטבע פייר נורה (Nora). לפי נורה, מחוז זיכרון הוא אובייקט המקדד ומעגן בתוכו מרכיבים מהזיכרון ההיסטורי הלאומי, ומשמש לבנייה או לחיזוק של זהות קיבוצית. מחוז זיכרון עשוי להיות סמל כמו דגל או המנון, טקסט, מונומנט פיזי או טקס זיכרון. תפקידם של מחוזות זיכרון הוא לכוון ולתחזק משמעות של רגע היסטורי מסוים, שכבר איננו חלק ממצביאות החיים הנחווית של הקולקטיב הלאומי בהווה.²

למאמר שני חלקים, העוסקים בשני היסודות האידאולוגיים שהסדרה מנסה לטפח בזיכרון הקולקטיבי התורכי. החלק הראשון דן בסדרה כמחוז זיכרון לאומי, המבקש להציג את עוסמאן כלאומן תורכי הפועל בשם הקולקטיב הלאומי וחותר לכינון מדינת לאום. החלק השני דן בסדרה כמחוז זיכרון אסלאמי, המבקש להציג את תקופתו של עוסמאן כתור זהב אסלאמי של צדק ואדיקות דתית. מתודולוגיית המחקר היא ניתוח טקסטואלי של הסדרה, תוך ניסיון לפרש את השפה והמסרים שבה. בבחינת יצירות קולנועיות וטלוויזיוניות יש מקום גם לניתוח צורני ואסתטי, ולכן אתייחס גם למקצת המאפיינים החזותיים והקוליים (מוסיקת רקע) של הסדרה. עם זאת, מפאת קוצר היריעה אתמקד במאמר זה בעיקר בתוכן המילולי שלה.

סיכום קצר של עליית העונה הראשונה בסדרה

הסדרה **ייסוד: עוסמאן** מתמקדת בענף של שבט קיי (Kayı Obası) – תורכמנים נודדים שהתיישבו בשלהי המאה השלוש-עשרה באזור ביתיניה (Bitinya) שבצפון-מערב אנטוליה, סמוך לקפריסין הביזנטי. בעונה הראשונה של הסדרה, עוסמאן הוא בנו הצעיר של ראש השבט ארתורול (Ertuğrul). ארתורול אינו שוהה עם השבט, אלא נמצא בעיר קוניה (Konya), בחצרו של הסולטאן הסלג'וקי; מי שמשמש כראש השבט בפועל הוא אחיו הצעיר של ארתורול ודודו של עוסמאן, דונדאר (Dündar). דונדאר סבור כי ניתן להשכין שלום בין התורכים לביזנטים, אולם עוסמאן מעדיף להילחם באחרונים ולכבוש את מבצריהם. אל עוסמאן מצטרפים הלוחמים הנאמנים לו. מאוחר יותר הוא פוגש את השיח' אדבלי (Şeyh Edebali), איש דת מעורר השראה שהופך למורה הדרך הרוחני שלו. עוסמאן אף מתאהב בבתו של השיח', באלא האתון (Bala Hatun), ומבקש להינשא לה.³ מאוחר יותר מגיע לאזור צבא מונגולי ובוזז את העיר סואוט (Söğüt). דונדאר נכנע לשלטון המונגולי, אולם עוסמאן ממשיך להילחם נגד המונגולים למרות נחיתותו המספרית של צבאו. בעקבות

² פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום," *זמנים*, 45 (1993): 8.

³ Metin Günay (dir.), *Kuruluş: Osman*. Season 1, episode 7, ATV, Aired January 8, 2020.

הצלחותיו בקרבות, מדיח עוסמאן את דודו דונדאר מראשות השבט. בסיום העונה הראשונה מביס עוסמאן את המונגולים ולאחר מכן את הביזנטים, וכובש מידי האחרונים את מצודת קרג'היסאר (Karacahisar).⁴

הזיכרון הקולקטיבי התורכי והאימפריה העוסמאנית

לא ניתן לגשת לנושא ללא הקדמה קצרה על אודות היחס לעבר העוסמאני בתורכיה העכשווית, והפוליטיקה של הזיכרון הקולקטיבי התורכי. הרפובליקה התורכית קמה בשנת 1923, בעקבות חיסול האימפריה והדחת השושלת העוסמאנית, ופעלה על מנת לנתק את אזרחיה ממורשת אימפריאלית זו. נשיאה הראשון של הרפובליקה ומייסדה, מוסטפא כמאל את'אתורק, ביקש להשכיח את העבר העוסמאני ובמקומו לטפח חזון פוליטי חדש עבור המדינה⁵ – חילוני, לאומי, מודרניסטי ורפובליקני, יסודות שנתפסו כניגודו של הסדר האימפריאלי הישן. מדיניותו של את'אתורק לניתוק התורכים מעברם העוסמאני באה לידי ביטוי בשינויים בשפה ובכתב, בלבוש, במערכת החינוך, בלוח השנה ובשעון, באמנות הרשמית, באמצעי התקשורת ועוד.⁶

בחצי המאה שלאחר מותו של את'אתורק (1938) המשיכו יורשיו בהנהגת הרפובליקה את מדיניותו זו, במידה משתנה של קשיחות. אולם בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים החל להסתמן בתורכיה שינוי ביחס לעבר העוסמאני, כאשר קבוצות חברתיות ופוליטיות שהתנגדו לממסד הכמאליסטי החלו להדגיש את האימפריה העוסמאנית בזיכרון הקולקטיבי התורכי.⁷ בשנת 1996 עלתה לשלטון לראשונה בתולדות תורכיה המודרנית מפלגה אסלאמית – מפלגת הרווחה (Refah Partisi) בראשות נגימטין ארבקאן (Necmettin Erbakan), אשר ביקשה להזכיר לתורכים את עברם האסלאמי בתקופה העוסמאנית.⁸ הצבא, שנחשב לשומר המסורת הכמאליסטית בתורכיה, הדיח את ארבקאן בשנת 1997, בטענה כי שלטונו הפר את ההפרדה בין דת ומדינה ובכך פגע בעקרונות הרפובליקה התורכית. אך בשנת 2003 שבו האסלאמים לשלטון בראשות ארדואן. ממשלותיו של ארדואן, המכהנות ברציפות מאז ועד היום, המשיכו ביתר שאת את מאמציו של ארבקאן להבלטת העבר העוסמאני ולהאדרתו.⁹

הפרויקט הניאו-עוסמאני של מפלגת הצדק והפיתוח מבקש לעצב מחדש את זהותה של המדינה בעיני אזרחיה כמדינה חזקה בעלת זהות אסלאמית שמרנית, המבטיחה חוק, סדר וצדק לתושביה. מפעל אידאולוגי זה מבקש להשיב את תורכיה אל עברה העוסמאני, או ליתר דיוק אל הבניה של עבר זה, המשרתת את השלטון הנוכחי, בהבלטת הצדדים הסוניים האורתודוקסיים, התורכיים, הסמכותניים והפטריארכליים בהיסטוריה של האימפריה. לטענת החוקרת יאמור קאראקאיה (Karakaya), בתורכיה בת-זמננו צועד

⁴ Günay, *Kuruluş: Osman*. Season 1, episode 27, ATV, Aired June 24, 2020.

⁵ ענת לפידות-פירילה, *תורכיה: לאומיות במבחן ניגודיה* (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2013), 48–49.

⁶ Esra Özyürek, "Introduction," un *The Politics of Public Memory in Turkey* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2007), 3–5.

⁷ Yılmaz Çolak, "Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey", *Middle Eastern Studies* 42, No. 4 (2006): 587.

⁸ Ibid, p.597.

⁹ Özyürek, "Introduction," 121.

הפופוליזם של מפלגת הצדק והפיתוח יד ביד עם נוסטלגיה ניאו-עוסמאנית.¹⁰ קאראקאיה מגדירה את הנוסטלגיה כקשר רגשי עם עבר מפואר אך אבוד, אשר מספק מפת דרכים מדומיינת לעתיד זוהר יותר עבור הקולקטיב הלאומי. לטענתה, נוסטלגיה ניאו-עוסמאנית היא משאב חשוב בחיזוק ההנגדות הבינאריות שעליהן נשען השלטון הפופוליסטי של מפלגת הצדק והפיתוח.

עם זאת, יש להדגיש כי לא די בעצם הזכרת העבר העוסמאני על מנת לקדם ערכים אלה, כפי שמראה החוקר ג'וש קרני (Carney) בדיונו בסדרה **המאה המפוארת** (Muhteşem Yüzyıl).¹¹ ההיסטוריה של החברה והמדינה העוסמאניות לאורך מאות שנות קיומן היא מורכבת ורב-פנים, ומכילה גם יסודות שאינם נוחים למעצבי הזיכרון מטעם ההגמוניה החדשה בתורכיה: לדוגמה, היותה של האימפריה העוסמאנית מדינה רב-אתנית ורב-דתית, השפעתו הרבה של האסלאם הסופי ההטרודוקסי עליה, ואף חלק מן הנורמות המגדריות והמיניות שאפיינו אותה. מסיבה זו, מהנדסי התרבות מטעם מפלגת הצדק והפיתוח נדרשו לדחוק לשוליים או להשכיח חלקים אלה של העבר העוסמאני, ולהבליט יסודות היסטוריים אחרים המשרתים את מטרותיו הפוליטיות של השלטון.

ניאו-עוסמאניזם וסדרות דרמה היסטוריות

בשני העשורים האחרונים הפכה תעשיית הטלוויזיה התורכית לתופעה חשובה מבחינה תרבותית וכלכלית. רבות מסדרות הטלוויזיה המופקות בתורכיה הן דרמות היסטוריות מסוגה של **ייסוד: עוסמאן**, אשר עוסקות בנושאים ובדמויות מן ההיסטוריה העוסמאנית, אולם מוסיפות עליהם דרמטיזציה ופרשנויות מודרניות ללא מחויבות למחקר ההיסטורי. עם צמיחתה של תעשיית הטלוויזיה התורכית התפתחה גם ספרות מחקר העוסקת בה, הן כמכשיר של "עוצמה רכה" בידי מדיניות החוץ התורכית, והן בהשפעתם של תוכני השידור על צופים בתורכיה ומחוצה לה. כמה מאמרים אקדמיים אף הוקדשו לסדרות הדרמה ההיסטוריות הללו.¹² סדרת הדרמה ההיסטורית הראשונה שעסקה בתקופה העוסמאנית הייתה **המאה המפוארת**, ששידורה החל ב-2011. סדרה זו עסקה בחצרו של הסולטאן סולימאן המחוקק (Kanuni Sultan Süleyman), או "סולימאן המפואר" (בפי האירופאים) ושודרה ב-TRT, תאגיד השידור הציבורי של תורכיה. עם זאת, הסדרה לא נשאה חן בעיני ממשלתו של ארדואן, משום שהיא ערערה על הנרטיב השמרני-אסלאמי לגבי התקופה העוסמאנית. לטענת קרני, הסדרה נתפסה כאתגר לפרויקט הזיכרון הניאו-עוסמאני של הממשלה משום שהיא הציגה את גיבורה, הסולטן סולימאן, כאדם בעל פגמים מוסריים וחולשות אנושיות, שלא בחל

¹⁰ Yağmur Karakaya, "The Conquest of Hearts: The Central Role of Ottoman Nostalgia within Contemporary Turkish Populism," *American Journal of Cultural Sociology* 8 (2020): 125.

¹¹ Josh Carney, "ResurReaction: Competing Visions of Turkey's (proto) Ottoman Past in 'Magnificent Century' and 'Resurrection: Ertuğrul'." *Middle East Critique* 28, no. 2 (2019): 101–120.

¹² See: Marwan M. Kraidy & Omar Al-Ghazzi, "Neo-Ottoman Cool: Turkish Popular Culture in the Arab Public Sphere," *Popular Communication* 11, no. 1 (2013): 17-29; Senem B. Çevik, "Turkish Historical Television Series: Public Broadcasting of Neo-Ottoman Illusions," *Middle East Critique* 29, no. 2 (2020): 177–197.

בשתיית אלכוהול ובתאוות בשרים.¹³ הסדרה אף הציתה דיון ציבורי בתורכיה על מיניות ואלכוהול בתקופה העוסמאנית, ואנשי ציבור והיסטוריונים התייבבו משני צדי המחלוקת. בעקבות הביקורת הציבורית החריפה ואף איומים מצד הממשלה לבטל את רישיון השידור של התוכנית, ביצעו המפיקים שינויים על מנת להתאימה לציפיות שמרניות יותר – לדוגמה, הקטנת המחשוף בתלבושות של חלק מהשחקניות.¹⁴

בשנת 2014 ירדה **המאה המפוארת** מהמסך, והוחלפה בסדרה שהלמה יותר את סדר היום של הממשלה: **תקומה: ארתורול** (Diriliş: Ertuğrul), סדרת האם של **ייסוד: עוסמאן**.¹⁵ סדרה זו שודרה בשנים 2014–2019, ועסקה בחייו של ארתורול גאזי, אביו של עוסמאן. בשונה מה**המאה המפוארת**, הסדרה הופקה בידי חברת הפקות הנמצאת בבעלותו של חבר פרלמנט מטעם מפלגת הצדק והפיתוח.¹⁶ עם זאת, גם **תקומה: ארתורול** שודרה ב-TRT. הסדרה זכתה בהערכה גלויה מצד השלטון, וארדואן עצמו התבטא בעדה ואמר כי הוא שמח שנכדיו לומדים על העבר העוסמאני דרך הצפייה בה.¹⁷ השלטון אף ביקש לנצל את הפופולריות של הסדרה כדי ליצור הקבלה בין הנשיא ארדואן לבין ארתורול מהסדרה, שהוא ראש השבט הלוחם ואבי האומה, שמגן על התורכים מפני מזימות זרות ונאבק נגד אי-צדק.¹⁸

קרני טען כי **תקומה: ארתורול** היא סדרה ריאקציונית, הן בתכניה הפוליטיים והן בהיותה תגובה ישירה של המחנה השמרני בתורכיה לסדרה **המאה המפוארת**.¹⁹ לטענתו, הסדרה היא מיזוג מכוון של תרבות פופולרית, זיכרון היסטורי ופוליטיקה עכשווית. הוא מתאר את פעולתה של הסדרה באמצעות המושג "נוסטלגיה משחזרת" (Reconstructive Nostalgia), שאותו אימץ מחוקרת הספרות סבטלנה בויס (Boym). לדידו, הסדרה מבקשת לעצב מחדש את הזיכרון ההיסטורי באמצעות חזרה למיתוסים ולסמלים לאומיים קדומים.²⁰ בעקבות **תקומה: ארתורול** הופקו כמה דרמות היסטוריות תורכיות נוספות העוסקות בעבר העוסמאני, רבות מהן בעידודו ובתמיכתו של השלטון.²¹ סנס צ'ביק (Çevik) טענה כי השידור של סדרות ניאו-עוסמאניות בטלוויזיה הממלכתית התורכית הוא ביטוי לסמכותנות הגוברת של ממשל ארדואן, אשר מתערב בתוכני השידור הציבורי בניסיון להפיץ את השיח השמרני והפופוליסטי שלו באמצעות יצירת הקבלה בין העבר המדומיין וההווה.²²

¹³ Carney, "ResurReaction," 107 .

¹⁴ Çevik, "Turkish Historical Television Series," 233 .

¹⁵ עם זאת, סדרת בת של **המאה המפוארת**, בשם **המאה המפוארת: קוסם** (Muhteşem Yüzyıl: Kösem), שודרה במשך שתי עונות בשנים 2015–2016.

¹⁶ Çevik, "Turkish Historical Television Series," 231.

¹⁷ Ibid, p.237.

¹⁸ Ibid, p.235.

¹⁹ Carney, "ResurReaction," 116–117 .

²⁰ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2001), 41. Quoted in: Carney, "ResurReaction," 105.

²¹ דוגמה בולטת לכך היא הסדרה **הכס: עבד אלחמיד** (Payitaht: Abdülhamit), שמקבילה גם היא בין הנשיא ארדואן לבין דמותו של הסולטאן עבד אלחמיד השני. לניתוח של סדרה זו ראו: Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism* (New York: Oxford University Press, 2022), 149.

²² Çevik, "Turkish Historical Television Series," 231 .

בניית מיתוס לאומי – עוסמאן כמנהיג תחייה תורכית

לא נשתמרו מקורות עוסמאניים כתובים מתקופתו של עוסמאן, ולכן נאלצים היסטוריונים להסתמך על מקורות ביזנטיים וערביים בני התקופה, או על מקורות עוסמאניים מתקופות מאוחרות יותר.²³ נדמה שיוצרי הסדרה בחרו להסתמך בעיקר על מקורות מהסוג השני, והאירועים המתוארים בהם מספקים השראה לעלילת הסדרה. מדובר בשתי כרוניקות שנכתבו בידי היסטוריונים מטעם החצר העוסמאנית במאה החמש-עשרה: הכרוניקה של אורוצ'י (Oruç) והכרוניקה של עאשקפאשאזאדה (Aşıkpaşazade).²⁴ שני החיבורים נכתבו למעלה ממאה שנים לאחר מותו של עוסמאן, ומהווים בעצמם פרויקטים של הנדסת זיכרון שנכתבו לצרכיה של השושלת העוסמאנית.²⁵

לדוגמה, הייחוס של עוסמאן לשבט קיי, מצאצאיו של אואוז ח'אן (Oğuz Han), מקורו בכרוניקה של עאשקפאשאזאדה. ייחוס זה אומץ גם בסדרה, ומוצג בה כאמת היסטורית. ההיסטוריון פול ויטק (Witteck), לעומת זאת, טען כי לשושלת העוסמאנית לא היה שום ייחוס אבות נחשב, ולכן המציא עבורה עאשקפאשאזאדה ייחוס זה באמצעות אואוז ח'אן – אחד מהאבות המיתולוגיים של האומה התורכית, שנחשב לפי אמונה עממית לתורכי הראשון שהתאסלם.²⁶ ההתעקשות העוסמאנית על ייחוס לאואוז נועדה להציג את השושלת כחלק מאצולת הערבות וכקשורה לסלג'וקים המכובדים, וכך לבנות את הלגיטימציה שלה בתחרות מול שבטים תורכו-מוסלמיים אחרים באנטוליה. בסדרת טלוויזיה תורכית במאה העשרים ואחת אפשר כי הייחוס האואוזי של עוסמאן ממלא תפקיד אחר, כחלק מתפיסה פאן-תוראנית השואפת לאחדות העמים התורכיים. גם בקרב התורכים האזורים רווח ייחוס עצמי לאואוז, ועל כן אזכורו בסדרה עשוי לשמש גם ככלי של "דיפלומטיה ציבורית" במסגרת ההתקרבות בין תורכיה לאזרבייג'ן. יתר על כן, יצירת זיקה בין תורכיה המודרנית לבין אואוז עשויה לחזק את מעמדה של תורכיה כמדינה המתיימרת להנהיג את העמים התורכיים.

הסדרה מדגישה את זהותו התורכית של עוסמאן. הפתיח שלה מציג חפצים המזוהים עם התרבות החומרית של השבטים התורכיים: כלי נשק, שטיחים, אוכפים ורתמות סוסים, תכשיטים וספרי קוראן. דגש רב ניתן לתלבושות, לכלי נשק ולתפאורה בסדרה. פס הקול המלווה את הסדרה כולל כלי נגינה תורכיים מסורתיים. סצינות רבות מתרחשות במחנה האוהלים של שבט קיי, או בתוך אוהלי השבט. כאשר הדמויות פונות זו לזו, הן משתמשות בתארי הכבוד התורכיים המסורתיים: ביי (Bey) עבור אדם רם מעלה, האתון

²³ Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 1995), 60.

²⁴ Rudi P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, 1983), 5.

²⁵ לדוגמה, חלומו של עוסמאן בביתו של השייח' אדבלי, שהצגתו בסדרה תואר להלן, לקוח ישירות מהכרוניקה של עאשקפאשאזאדה (מצוטט אצל: Lindner, *Nomads and Ottomans*, 37).

²⁶ Kafadar, *Between Two Worlds*, 96 .

(Hatun) עבור אישה מכובדת ואלפ (Alp) עבור לוחם פשוט. ראוייה לציון גם הבולטות הרבה של סוסים בסדרה. סצנות רכיבה על סוס מוצגות בכל פרק, לעיתים יותר מפעם אחת. בכמה סצנות אף נראה עוסמאן משוחח ביחידות עם סוסו, קאראיל (Karayel), שפירושו בתורכית "רוח שחורה"²⁷. כמו כן, כאשר עוסמאן מביא אל השבט את סוסתה החולה של באלא האתון כדי לטפל בה, הדבר מסמל התקדמות משמעותית במערכת היחסים הרומנטית שלהם.²⁸

דגש זה על סוסים וכלי נשק נועד להדגיש את גבורתם של התורכים בתקופתו של עוסמאן ואת אפיונם כלוחמים. יתר על כן, הפרשות מבטאת אתוס גברי ופטריארכלי, ויש לה תפקיד בניסיון של הסדרה להציג מודל מגדרי שמרני. הסדרה מבקשת לפאר את עלילות הגבורה של אבותיהם הקדומים של התורכים (Atalar). דוגמה לכך היא אחד השירים ששרים בסדרה לוחמיו של עוסמאן, "מסע המלחמה יוצא לגיאורגיה" (Sefer Düştü Gürcistan'a), המלווה בפריטה על כלי מיתר. מילות השיר, הלקוחות מהאגדה על הגיבור העממי התורכי קוראואלו, ושהולחנו בידי המוסיקאי התורכי בן-זמננו אירפאן גורדאל (İrfan Gürdal), מפארות את מסורת הפשיטות הצבאיות של התורכים הנוודים:

מסע המלחמה יוצא לגיאורגיה; בוא אם אתה אמיץ. בוא אם אתה מוכן לחצות את הנחל מלא הדם, בוא אם אינך חושש ללבוש את חולצתו של המוות. בוא אם תוכל לקחת את בתה האמיתית של גיאורגיה. אני נשבע במוסר שלי, לעולם לא אעשוק אף אחד, דרך זו מובילה תמיד למוות. קוראואלו אומר: הזמן הגיע, את החשש משאירים מאחור. אם אתה נלחם בשביל אללה, המלחמה הזו היא חג. הדם זורם על החרב: בוא אם אתה יכול לעמוד בכך.²⁹

³⁰<https://www.youtube.com/watch?v=NCNKcWLA7WM&t=5200s>

גיבורי הסדרה הם אלה המבקשים תמיד לצאת למלחמה נגד אויבי התורכים, ואילו הפייסנים המבקשים שלום – דוגמת דונדאר, דודו של עוסמאן, המבקש להגיע להסכם עם הביזנטים – מוצגים במקרה הטוב כפחדנים וחלשי אופי הנופלים קורבן למניפולציות של האויב, ובמקרה הרע כבוגדים מבפנים שעשו יד אחת עימו. כפי שטען קרני לגבי **תקומה: ארתורול**, יחס זה למלחמה בסדרה משקף את המדיניות האגרסיבית של שלטון ארדואן ביחס לסוריה ולכורדים בדרום-מזרח תורכיה.³¹ הסדרה אף מקדמת את הרעיון כי לאומה התורכית תפקיד אזורי או עולמי כמגינת החלשים והעשוקים, כפי שמציגה עצמה מפלגת הצדק והפיתוח

²⁷ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 9, ATV, Aired February 5, 2020.

²⁸ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 5, ATV, Aired December 18, 2019.

²⁹ Günay, *Kuruluş: Osman*. Season 1, episode 9, ATV, Aired February 5th 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=Zg-kcO0M1As>. תרגום מילות השיר מתבסס על הכתוביות באנגלית.

³⁰ Ibid.

³¹ Josh Carney, "Resur(e)cting a Spectacular Hero: Diriliş Ertuğrul, Necropolitics, and Popular Culture in Turkey," *Review of Middle East Studies* 52, no. 1 (2018): 105.

בסוגיה הפלסטינית. באחד הפרקים אומר עוסמאן: "להיות תורכי זה קשה, כי צריך להילחם למען העשוקים ונגד הרשעים. אך קשה יותר לא להיות תורכי – כי אז צריך להילחם בתורכים".³² התפיסה הלאומנית-הלוחמנית מתבטאת גם בחלק משמות הפרקים בסדרה, דוגמת "ארץ זו שלנו" (Bu Yurt Bizim), "תורכי אינו נכנע" (Türk Teslim Olmaz), וכן "הניצחון הוא של האומה" (Zafer Milletindir).³³ הסדרה אף מחדירה את הלאומיות התורכית, שהיא תופעה מודרנית, אל העבר העוסמאני המדומיין, במטרה להדגיש את הפרה-מורדיאליות של הלאום התורכי. הסדרה מציגה את עוסמאן ושותפיו לדרך כמי שפועלים במודע לכינון מדינה תורכית-אסלאמית, והמילה מדינה (Devlet) חוזרת והופכת בפי הגיבורים למעין אידאל מקודש.³⁴ הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא מועצת "הזקנים הלבנים" (Aksakalı) המסתורית, אשר מסייעת לעוסמאן. כאשר מנהיגם פוגש לראשונה את עוסמאן, הוא מציג את הארגון:

אנחנו השורשים של עץ השקמה שנקרא התורכים. הלהבה שלנו ניצתה בארגנקון (Ergenekon), ובמלזגירט (Malazgirt) הפכה ללהבה השורפת את העולם כולו. מדינתם האחרונה של התורכים, הסלגיוקית, נחרבה בידי המונגולים. אך הייאוש אינו חלק ממנהיגו. התקווה של התורכים באה מאזורי הקפר, ותקווה זו היא הסיבה שאביך בחר להתיישב כאן.³⁵

ארגנקון הוא עמק אגדי בהרי אלטאי שבמרכז אסיה, אשר מסורות לאומניות משייכות אליו את ראשיתה של האומה התורכית.³⁶ בקרב מלזגירט (או מנזיקרט) בשנת 1071 ניצחו התורכים הסלגיוקים את הצבא הביזנטי במזרח אנטוליה, מה שאפשר את ראשית ההגירה וההתיישבות התורכית באנטוליה. מוטיב כיבוש המולדת הוא מוטיב מרכזי בסדרה, ומילים כגון ארץ (Yurt) ומולדת (Vatan) חוזרות בה שוב ושוב. באחד הפרקים אומר השייח' אדבלי: "אם מוסיפים מים לאדמה, היא הופכת בוץ. אם מוסיפים דם לאדמה, היא הופכת מולדת".³⁷ בפרק אחר מסביר אחד מאנשיו של עוסמאן כי בנו מת בקרב "כדי שנוכל לקרוא לאדמה זו מולדת".³⁸

האומה התורכית נישאת בפיו של עוסמאן פעמים רבות לאורך הסדרה. לדוגמה, כאשר עוסמאן מורד במצביא המונגולי בלגאי, הוא אומר: "אינך יודע שהתורכים הכניעו את שליטי העולם כולו? הדם שבעורקי אינו משתחוה בפני אף אחד. היום שבו אציית לך יהיה יום מותו של מנהג התורכים. או חירות – או

³² Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 15, ATV, Aired March 18, 2020.

³³ Günay, *Kuruluş: Osman*. Season 1, episodes 6, 16 & 24, ATV, Aired December 25, 2019 – June 3rd 2020.

³⁴ יצוין כי למילה devlet היו בתקופה הקדם-מודרנית משמעויות נוספות: שגשוג ופריחה, מזל טוב, שלטון וממשל, שושלת. השימוש במילה זו בסדרה מתוחכם, ולצד הפירוש שלה כמדינה הוא רומז למשמעויות אחרות שלה, זאת כחלק מהמהלך היסודי של הסדרה – העוסקת בעבר, אך מבקשת להעביר מסרים גם לגבי ההווה.

³⁵ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 11, ATV, Aired February 19, 2020.

³⁶ לפי תזת "המדינה העמוקה" הרווחת בתורכיה, ארגנקון הוא גם שמו של ארגון סודי של כוחות הביטחון המנסה להשתלט על הממשלה האזרחית הגלויה ולהפיל את שלטונו של ארדואן. אוזניהם של הצופים בוודאי רגישות לשימוש עכשווי זה. ייתכן שזהו ניסיון מצד יוצרי הסדרה לתבוע מחדש בעלות על המושג המיתולוגי, המקושר לראשיתם של התורכים כעם.

³⁷ שם. משפט זה מזכיר את הצירוף הגרמני "דם ואדמה" (Blut und Boden), הנפוץ באוצר המילים של הלאומיות הגרמנית הרומנטית במאה התשע-עשרה.

³⁸ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 2, ATV, Aired November 27, 2019.

שהאדה".³⁹ במקרה אחר הוא מאיים: "הדגל הוא סמל לחירותם של התורכים. נכרות את ידיהם של מי שיעזו לגעת בו, ואת לשונותיהם של מי שיעזו לעלוב בו. זוהי הבטחתו של עוסמאן ביי, בנו של ארתורול גאזי".⁴⁰ הדגל שעליו מצביע עוסמאן אמנם איננו דגל תורכיה, אלא הדגל של שבט קיי, אולם המסר ברור לצופה התורכי המודרני. הסדרה אף קורצת לכיוון הלאומנות הפאן-תוראנית, כאשר עוסמאן מכריז: "שבטי אואוז יהיו חזקים יותר כשיתאחדו תחת מדינה אחת".⁴¹ נוסף על כך, הסדרה ממזגת בין האידאולוגיה הלאומנית לבין התפיסה הדתית של מפלגת הצדק והפיתוח. לדוגמה, עוסמאן מתפלל באחד הפרקים:

אלוהיי, אור השמיים והארץ, העם והמדינה הזו שלך הם. עשה שראשינו לא ישתחוו בפני הרשעים, ושהפחד ירחק מלבבותינו. תן לי את הכוח להחיות את העם הזה. עשה את האומה התורכית לשליטת העידן.⁴²

באותו פרק אומר לו ראש מועצת "הזקנים הלבנים": "זכור, עוסמאן ביי: אין תורכי בלי אזאן (קריאה לתפילה), בלי חירות ובלי מדינה".⁴³ משפט זה עשוי להדהד באוזני הצופים את השיר "תפילה" (Dua) מאת המשורר התורכי האסלאמי עריף ניהאט אסיה (Arif Nihat Asya), שאותו מרבה ארדואן לצטט בנאומיו. בשיר קורא הדובר לאללה לא לעוזבו ללא אזאן, ללא מולדת וללא רועה.⁴⁴

⁴⁵https://youtu.be/gTuGTCows_w?t=7755

כפי שמציינת צ'ביק ביחס לסדרות תורכיות אחרות, גם בתקומה: עוסמאן יש מוטיב מרכזי של בוגדים מבפנים הזוממים נגד התורכים – לדוגמה שניים מקרובי משפחתו של עוסמאן, אשר בוגדים בו ומשתפים פעולה עם המונגולים או הביזנטים.⁴⁶ לטענת צ'ביק, אובססיה זו ביחס לבוגדים משקפת את הסמכותנות והפרנויה הגוברות של ממשלת ארדואן, ואת רדיפתה אחר אויבים מבפנים, אמיתיים או מדומיינים – מהמחותרות הכורדיות, עבור בקציני הצבא הכמאליסטים ובתנועת גולן (Gülen), ועד המשפטים נגד עיתונאים ואקדמאים ביקורתיים.

³⁹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 10, ATV, Aired February 12, 2020 .

⁴⁰ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 11, ATV, Aired February 19, 2020 .

⁴¹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 14, ATV, Aired March 11, 2020 .

⁴² Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 11, ATV, Aired February 19, 2020.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ <https://www.milliyet.com.tr/siirler/dua-siiri-arif-nihat-asya-6356629>. Accessed 1.8.24

⁴⁵ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 11, ATV, Aired February 19, 2020.

⁴⁶ Çevik, "Turkish Historical Television Series," 237 .

אי-דיוקים היסטוריים ומוטיבים אסלאמיים בסדרה

בהתאם לאג'נדה האסלאמית של מפלגת הצדק והפיתוח, הסדרה מבקשת להציג את גיבוריה כמוסלמים למופת הפועלים מתוך תחושת שליחות דתית. כפי שנראה, הצגה זו באה לעיתים קרובות על חשבון דבקות באמת ההיסטורית.

הבחירה לכנות את גיבור הסדרה בשם עוסמאן היא כשלעצמה בחירה של עיצוב זיכרון. ההיסטוריון התורכי ג'מאל קפדאר (Kafadar) טען כי לא סביר שעוסמאן אכן היה מוכר בקרב בני תקופתו בשם זה. סביר יותר, לדברי קפדאר, ששמו היה שם תורכמני אופייני יותר, כמו אטמאן (Atman) או אטאמאן (Ataman).⁴⁷ שם זה אכן מוזכר כשמו של ראש שבט תורכמני במקורות ביזנטיים ובמקור ערבי בני התקופה. קפדאר העלה את האפשרות שהיסטוריונים עוסמאנים מאוחרים יותר, כגון אורוצ' ועאשקפאשאזאדה, העניקו לו בדיעבד את השם עוסמאן כשמו של הח'ליפה המוסלמי השלישי, כדי להקנות למושלת לגיטימציה דתית. אפשרות נוספת היא שעוסמאן עצמו בחר בשם זה בשלב מאוחר של הקריירה הפוליטית שלו, מסיבות דומות. אם כן, בחירתם של כותבי הסדרה לכנות את הגיבור בשם עוסמאן גם היא חלק מהניסיון להקנות למייסד המושלת העוסמאנית הילה אסלאמית.

המאבק המרכזי בסדרה הוא לא רק מאבק לאומי בין תורכים לבין ביזנטים ומונגולים, אלא גם מאבק דתי בין המוסלמים לבין הנוצרים והכופרים. התסריט שם בפיו של עוסמאן את המילים: "חרבותינו לא יושבו לנדניהן עד שדתו של אללה תשלוט. הקרב הזה הוא הקרב של הסהר המכה בצלב!"⁴⁸ החלוקה לטובים ולרעים היא כמעט מוחלטת: בסדרה יש אמנם מעט דמויות של נוצרים טובים, אך דמויות אלה זוכות ב"זמן מסך" מועט מאוד בהשוואה לזה של הדמויות הנוצריות הרעות. יהודים או מוסלמים שאינם סונים אורתודוכסים אינם מוזכרים בסדרה כלל, אף על פי שהאחרונים היו חלק גדול מהאוכלוסייה באנטוליה בראשית המאה הארבע-עשרה.

בהמשך לכך, הסדרה מנגידה בין התורכים, שמוצגים כאנשים ישרים בעלי מידות טובות, לאויביהם הנוצרים והמונגולים. המונגולים מוצגים כפראים צמאי-דם שאינם שולטים ביצריהם. כאשר הם כובשים את העיר סואוט הם טובחים בתושביה המוסלמים, ללא הבחנה בין לוחמים לחסרי ישע.⁴⁹ כמו כן הם מוצגים ככופרים עובדי אלילים, אף כי המונגולים האילח'אנים, ששלטו בחלקים מאנטוליה בתקופתו של עוסמאן, התאסלמו כבר בשנת 1295 – בתקופת האירועים המתוארים בסדרה. הצגתם כעובדי אלילים משרתת את ההנגדה בין חסרי הדת הברברים לבין התורכים המוסלמים המתורבתים.

⁴⁷ Kafadar, *Between Two Worlds*, 124 .

⁴⁸ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 3, ATV, Aired December 4, 2019 .

⁴⁹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 10, ATV, Aired February 12, 2020 .

כאשר עוסמאן יוצא להילחם באויביו, הוא עושה זאת בשם הגאזה, כלומר הוא מנהל מלחמת קודש להרחבת תחום האסלאם. מאפיין זה מתבטא בקריאות הקרב של הלוחמים התורכים לפני סצנות הלחימה: אללה הוא אחד (Tekdir Allah), אללה הוא חי (Hayydir Allah) או תכביר (Allahu Ekber). לאורך הסדרה מרבה עוסמאן לחזור על המשפט "ניצחון או שהאדה" (Ya zafer ya şahadet). הלוחמים התורכים מתייחסים לאויביהם, הנוצרים ועובדי האלילים כאחד, בכינוי "כופרים" (kefereler, gavurlar).

מוטיב מלחמת הקודש מתבטא באופן בולט גם ביחס של הסדרה לשהידים. בפרק הראשון מתכוון אחד מתומכיו של עוסמאן, לוחם מבוגר המוצג כמאמין פשוט וטוב לב, לשחוט כבש לכבוד החתונה של בנו. הוא עוקד את הכבש ואוחז בסכין, ומספר לכבש את סיפור עקידת ישמעאל. כאשר הוא עומד לשחוט את הכבש, מגיע שליח ומבשר לו כי בנו נפל בקרב נגד הנוצרים. הסכין נשמטת מידו של הלוחם הזקן כאשר הוא מבין כי סיפור העקידה התהפך – אללה בחר לקחת את בנו במקום את הכבש. אולם כמוסלמי טוב הוא מקבל את הגזרה האלוהית, ואומר: "בני שתה את שרבת שהאדה (şehadet şerbeti) לצדו של אחיו לדם, למען סדרו של העולם". בזמן שנשות השבט וארוסתו של הבן מתחילות לבכות את מותו, האב נוזף בהן. לדבריו, אל להן לבכות אלא לשמוח, שכן ארוסת הבן הפכה כלתו של שהיד, ואילו האב עצמו היה לאביו של שהיד: "זהו יום מפואר! השבח לאל, הפכתי אביו של שהיד. אחים, יש לנו חתונה! בני כבר לא יוכל להתאחד עם אהובתו הארצית, אך היום הוא מתאחד עם אהובו השמימי והנצחי".⁵⁰

בכל פעם שאחד הגיבורים המוסלמים של הסדרה עומד לקפח את חייו, הגוסס מקפיד לומר את שהאדה. אחד מסגניו של עוסמאן אומר ללוחמיו לפני היציאה לקרב: "הביאו לי את ראשיהם של עשרה כופרים לפני שתגידו את שהאדה".⁵¹ סלג'אן האתון, דודתו של עוסמאן, שממלאת את תפקיד הדמות האימהית בסדרה, מציגה את עצמה בגאווה כאימו של שהיד ואשתו של שהיד.⁵² שניים מפרקי הסדרה נקראים "שהידים אינם מתים" (Şehitler Ölmez) ו"לאהבת השהידים" (Şehitler Aşkına).⁵³ קרני כינה האדרה זו של המוות למען הדת והמולדת, המשותפת לייסוד: **עוסמאן ולתקומה: ארתורול**, בשם "נקרופוליטיקה".⁵⁴

הדרך שבה מציגה הסדרה את המציאות של אנטוליה בראשית המאה הארבע-עשרה, כמלחמה בין-דתית בלתי-פוסקת, אינה משקפת את הכרוניקות העוסמאניות ואת המחקר ההיסטורי. לפי עאשקפאשאזאדה, אחד מבני בריתו הקרובים של עוסמאן היה לוחם נוצרי בשם קוסה מיהאל (Köse)

⁵⁰ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 1, ATV, Aired November 20, 2019 .

⁵¹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 3, ATV, Aired December 4, 2019 .

⁵² Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 6, ATV, Aired December 25, 2019 .

⁵³ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episodes 10 & 15, ATV, Aired February 12th – March 18, 2020 .

⁵⁴ Carney, *Resurrecting*, 100 .

55. (Mihal) לינדנר (Lindner) מציין כי פרט זה אינו מפתיע, שכן באנטוליה של המאה הארבע-עשרה לא הייתה חשיבות רבה לזהות הדתית בקביעת נאמנותם של לוחמים. מוסלמים רבים לחמו לצד הביזנטים, ונוצרים לחמו לצד העוסמאנים ואף מילאו תפקידים חשובים בצבאם.⁵⁶ כמו כן, לינדנר וקפדאר טוענים כי עוסמאן כבש את מצודת קרג'היסאר לא מידי הביזנטים, כפי שמוצג בסדרה, אלא מידי התורכים הגרמיאנים (Germiyan), שהיו מוסלמים בעצמם. לטענת לינדנר, הכרוניקאים העוסמאנים שרצו להציג את עוסמאן כגאזי אסלאמי החליפו את זהותם הדתית של מגיני המצודה.⁵⁷ אם כן, במקרה זה הסדרה מחרה-מחזיקה אחרי כותבי החצר של המאה החמש-עשרה, בניסיון להציג את עוסמאן כלוחם בשם דת האסלאם.

גם בסוגיית יחסיו של עוסמאן עם המונגולים מתנגש הנרטיב של הסדרה עם המחקר ההיסטורי, אך הולם את התמונה שציירו כותבי החצר של המאה החמש-עשרה. לטענת מרק בר (Baer), עוסמאן ואנשיו היו כפופים מבחינה רשמית למונגולים האילח'אנים. רק במאה החמש-עשרה, כאשר המונגולים כבר לא נכחו באנטוליה, ביקשו העוסמאנים להתכחש למורשתם המונגולית כדי להבליט את זהותם האסלאמית ולהדגיש את עליונותם על יתר השבטים התורכיים.⁵⁸

מאמצים רבים מוקדשים בסדרה להבלטת האופי האסלאמי האדוק של עוסמאן וחבריו. הדמות החשובה ביותר בסדרה בהקשר זה היא דמותו של השיח' אדבלי, שמשמש מורה רוחני של עוסמאן. הופעותיו של השיח' מלוות במוטיב מוסיקלי קבוע של ניי (ney) – מעין חליל עץ המזוהה במוסיקה התורכית הקלאסית עם מסדרים סופיים. לאורך הסדרה נושא השיח' כמה דרשות המביעות באופן ישיר את המסר האסלאמי של הסדרה. באחת מדרשותיו אומר השיח':

אם ברצונך להיות מנהיג שנכנס ללבבות האנשים, עליך לקחת דוגמה מנביאנו המכובד מוחמד. אדוננו הקים תרבות של מוסר בלב המדבר, אף שכל השבטים נלחמו זה בזה. מתוך פירוד הוא יצר אחדות. הוא לא השתחווה בפני רשעים (zalimler) ולא פחד מפני אויבים. רק את האמת הוא רדף. ומה היא האמת? לא אלה אלא אלה ומחמד רסול אלה [...] בבדר, באחד ובחינדק הוא הביס את הכופרים בגבורתו. בימי הגיא'הליה הוא האיר את החשכה. הוא היה אור שמתפשט מן המדבר אל העולם כולו. כאשר כולם ישנו – הוא היה ער. כאשר כולם ויתרו – הוא היה התקווה. הוא היה הצדק והרחמים והסבלנות (Sabr). היה כמוהו בני, כך שכאשר תלך ילך הצדק איתך, וכאשר תחייך יחייכו הרחמים עימך, וכאשר תתנגד לרשעים תעמוד הסבלנות איתך, והעם ימצא בך מדינה. ובאותה מדינה, אורו של נביאנו ייראה.⁵⁹

המסר הפוליטי נמסר בפשטות ובישירות: מדינה צודקת היא מדינה אסלאמית, שנלחמת בכופרים ומבטיחה רחמים וצדק לנשלטים. המנהיג הטוב הוא מי ששואף לחקות את הדוגמה של הנביא מוחמד.

⁵⁵ Kafadar, *Between Two Worlds*, 26 .

⁵⁶ Kafadar, *Between Two Worlds*, 52-53 .

⁵⁷ Lindner, p. 4 .

⁵⁸ Marc David Baer, *The Ottomans: Khans, Ceasars and Caliphs* (London: Basic Books, 2021), 18 .

⁵⁹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 5, ATV, Aired December 18, 2019 .

בהמשך למסר זה, הטקסטים שמושמים בפי השייח' מרבים להזכיר את מעשיו של הנביא ולצטט מתוך ספרות חדית'. השייח' מדגיש בעיקר את חוש הצדק של הנביא, את עוז רוחו ואת עמידתו האיתנה בפני הכופרים.⁶⁰

הסדרה מרבה להציג ולהשמיע פסוקים מהקוראן. בכמה מקרים נשמעת הקראה של פסוקים בערבית ב-voiceover, בזמן שעל המסך מופיעות התרחשויות אחרות – לדוגמה לוויה של שהיד.⁶¹ יצוין כי הקריאה היא במבטא ערבי ולא תורכי. במקרים אלה מופיעות בתחתית המסך כתוביות בתורכית המבארות את הפסוקים לצופים, שמרביתם אינם שולטים בערבית. לעיתים מצטטות הדמויות עצמן פסוקי קוראן בערבית. לדוגמה, בסצנה אחת נראה עוסמאן קורא בקוראן ביחידות וחוזר על פסוק מסורת אלפתח ("אן פתחנא לכ פתחא מבינא"), המבואר באמצעות כתוביות בתורכית בתחתית המסך.⁶² מבחינה היסטורית סצנה זו אינה סבירה, שכן רוב הלוחמים התורכמנים באנטוליה של ראשית המאה הארבע-עשרה לא ידעו קרוא וכתוב – על אחת כמה וכמה בערבית. סצנת הקריאה בקוראן נועדה להדגיש את אדיקותו הדתית של עוסמאן. פסוקים מסורת אלפתח חוזרים פעמים רבות בסדרה.⁶³

⁶⁴ <https://youtu.be/0fTJyCTwznM?si=jXngwZEUf9Ya7bvg>

עם זאת, הסדרה אינה מזכירה את העובדה כי השבטים התורכיים באנטוליה של המאה הארבע-עשרה לא היו מוסלמים סונים אורתודוכסיים, אלא הושפעו מאוד מתפיסות סופיות ושיעיות, ואף המשיכו לשאת תפיסות שאמאניסטיות מרכז-אסיאתיות. ביטויים לכך ניתן למצוא אפילו בכרוניקה של עאשקפאשאזאדה, שמתאר עץ אורן שצמח מקברו של אחד מלוחמיו של עוסמאן. לפי הכרוניקה העץ נחשב לבעל כוחות ריפוי ועשיית ניסים, ורבים עלו אליו לרגל כדי לקבל את ברכתו.⁶⁵

סיכום

מאמר זה ביקש להראות כיצד מעצבת הסדרה **ייסוד: עוסמאן** את הזיכרון ההיסטורי התורכי על אודות העבר העוסאמני בהתאם לאידאולוגיה הניאו-עוסמאנית של מפלגת השלטון בתורכיה. כך, החברה התורכית באנטוליה של ראשית המאה הארבע-עשרה מוצגת בסדרה כחברת מופת אסלאמית, ועוסמאן מוצג כמנהיג לאומי הפועל בשם האומה התורכית והאסלאם נגד אויבים מבית ומחוץ. ברוב המקרים הסדרה אינה נצמדת

⁶⁰ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 9, ATV, Aired February 5, 2020.

⁶¹ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 1 ATV, Aired November 20, 2019 <https://youtu.be/0fTJyCTwznM?t=6155>.

⁶² Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 3, ATV, Aired December 4, 2019.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Günay, *Kuruluş: Osman*, Season 1, episode 1 ATV, Aired November 20, 2019

⁶⁵ Colin Imber, "The Legend of Osman Gazi," in *Halycon Days in Crete, The Ottoman Emirate, 1300–1389* (Heraklion: Crete University Press, 1993), 71.

לידע ההיסטורי על התקופה, אלא פועלת להדרה ולהשכחה של מאפייני התקופה שאינם הולמים את הנרטיב, לצד שילוב אנכרוניסטי של יסודות אידאולוגיים והבלטה של עובדות היסטוריות המשרתות אותם. בכך פועלת הסדרה כמחוז זיכרון המטפח זיכרון היסטורי סלקטיבי.

הסדרה אף יוצרת במכוון הקבלות בין העבר להווה, בניסיון לעצב את ההיסטוריה העוסמאנית בדמותו האידאולוגית של השלטון הנוכחי בתורכיה – ובדרך זו להקנות לו לגיטימציה. בכך ממשיכה **ייסוד: עוסמאן** בקו הפוליטי של קודמתה, הסדרה **תקומה: ארתורול**, בשונה מדרמות היסטוריות אחרות שעסקו בעבר העוסמאני. **ייסוד: עוסמאן** משמשת, אם כן, אחד הכלים שבידי מפלגת הצדק והפיתוח בתורכיה להנחלת תפיסת עולמה לציבור הרחב, ולביצור ההגמוניה שלה מבית.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Günay, Metin (dir). *Kuruluş: Osman*. Season 1, episodes 1-27. ATV, Aired November 20, 2019 – June 24, 2020.

Lewis, Geoffrey (ed.). *The Book of Dede Korkut*. London: Penguin Books, 1974.

עיתונות

Tali, Didem. "An Unlikely Story: Why do South Americans love Turkish TV?" *BBC*, September 8, 2016. <https://www.bbc.com/news/business-37284938>, Accessed 3.5.21.

"Establishment Osman (Kuruluş Osman) stays strong at No. 1, *Turkish Celebrity News*, December 15, 2019. <https://www.turkishcelebritynews.com/establishment-osman-kurulus-osman-stays-strong-at-no-1.html>, accessed 3.5.21.

"Turkey Clashes: Why are Gezi Park and Taksim Square so important?, *BBC*, June 7, 2013. <https://www.bbc.com/news/world-europe-22753752>, accessed 3.5.21.

מקורות משניים

לפידות-פירילה, ענת. תורכיה: לאומיות במבחן ניגודיה. רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2013.
נורה, פייר. "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום". **זמנים** 45 (1993): 4–19.

- Baer, Marc David. *The Ottomans: Khans, Ceasars and Caliphs*. London: Basic Books, 2021.
- Carney, Josh. "Resur(e)cting a Spectacular Hero: Diriliş Ertuğrul, Necropolitics, and Popular Culture in Turkey". *Review of Middle East Studies* 52, no. 1 (2018): 93–114.
- Carney, Josh. "ResurReaction: Competing Visions of Turkey's (proto) Ottoman Past in 'Magnificent Century' and 'Resurrection: Ertuğrul'". *Middle East Critique* 28, no. 2 (2019): 101–120.
- Çevik, Senem B. "Turkish Historical Television Series: Public Broadcasting of Neo-Ottoman Illusions". *Middle East Critique* 29, no. 2 (2020): 177–197.
- Çolak, Yılmaz. "Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey". *Middle Eastern Studies* 42, no. 4 (2006): 587–602.
- Imber, Colin. "The Legend of Osman Gazi". In: *Halycon Days in Crete, The Ottoman Emirate, 1300–1389*, 67–76. Heraklion: Crete University Press, 1993.
- Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 1995.
- Karakaya, Yağmur. "The Conquest of Hearts: The Central Role of Ottoman Nostalgia within Contemporary Turkish Populism". *American Journal of Cultural Sociology* 8 (2020): 125–157.
- Kraidy, Marwan M. & Al-Ghazzi, Omar. "Neo-Ottoman Cool: Turkish Popular Culture in the Arab Public Sphere", *Popular Communication* 11, no. 1 (2013): 17–29.
- Lindner, Rudi P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies, 1983.
- Özyürek, Esra. "Introduction". In: *The Politics of Public Memory in Turkey*, 1–15. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2007.
- Yavuz, Hakan. *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*. New York: Oxford University Press, 2020.

”ניפגש ביסוקוני”: רשמים ומחשבות מאירועי יום השנה לכניעת יפן במלחמת העולם

השנייה | ענת אהרון

מקדש יסוקוני (Yasukuni) בטוקיו שביפן מנציח שמות ונשמות של חיילים יפנים שנהרגו במלחמות יפן, מאז הקמתו ב-1869. אולם מאז שנוספו למקדש שמותיהם של חיילים שהורשעו בפשעים נגד האנושות במלחמת העולם השנייה (1937–1945), הוא החל לעורר מחלוקת הן בתוך יפן והן בינה לבין שכנותיה. עם השנים, תומכי הימין הלאומני ביפן העלו את המקדש על נס, ודרך זאת קידמו נרטיב לפיו יפן הייתה קורבן של הנסיבות במלחמת העולם השנייה. מחלוקת זו מגיעה לשיא מדי שנה ב-15 באוגוסט, יום השנה לנאום כניעת יפן במלחמת העולם השנייה שנשא הקיסר דאז הירוהיטו (Hirohito). ביום זה, מקדש יסוקוני וסביבתו הופכים למוקד של מפגש פיזי בין אידאולוגיות שונות. אירועי ה-15 באוגוסט במקדש מציבים בקדמת הבמה סוגיות שנתרו ללא פתרון לאחר המלחמה, ומהווים נקודת שיא שמעוררת רגשות רבים, לעיתים מנוגדים, בקרב המשתתפים בהם. מאמר זה בוחן את הנרטיב שמייצג יסוקוני ואת הביטויים הממשיים שלו דרך רשמים ומקורות שנאספו באירועי יום השנה במקדש ב-15 באוגוסט 2023, ודרכם הוא מנתח את האופן שבו זיכרון היסטורי של נרטיב מלחמה מעוצבים ביפן באופן אקטיבי ומשפיעים על השיח הציבורי בן-זמננו.

מילות מפתח: מקדש יסוקוני, יפן, מורשת מלחמת העולם השנייה, עיצוב זיכרון היסטורי.

תמונה 1: צועדים בכניסה למקדש יסוקוני¹

¹ ענת אהרון, צועדים בכניסה למקדש יסוקוני, 15 באוגוסט, 2023, צילום

מבוא

בבוקר ה-15 באוגוסט 2023 צעדתי לעבר מקדש יסוקוני (Yasukuni) בטוקיו שביפן. ברחובות הסמוכים ניצבו כוחות משטרה מתוגברים, ותחושת דריכות מהולה ביראת כבוד עמדה באוויר. בדרך העולה מתחנת הרכבת התחתית אל הכניסה החיצונית של המקדש ניצבו עשרות דוכנים של אגודות שונות, שחילקו לעוברים והשבים שלל ניירות עמדה, חוברות ועלונים במגוון נושאים, כגון מחאות נגד רוסיה וסין, הזמנות לכנסים ולפעילויות מטעם ארגונים אזרחיים שונים ובקשות לחתום על עצומות. בצידי המדרכה התכנסו נציגיהם של ארגוני מחאה שונים, שהשמיעו קריאות במגפון. בתוך ההמולה הגיעו לאוזניי חלקי סיסמאות שנזרקו לאוויר הנוגעות לרוסיה, סין וקוריאה הצפונית, ודרישות לרפורמה בחוקת יפן. כשנכנסתי למקדש דרך שער הברזל הגדול שבכניסה הראשית, כבר הייתה בידי אסופה עבה של עלונים וחוברות, אשר לחלקם אתייחס בהמשך.

בכניסה למתחם המקדש ניצבו שוטרים שמנעו מהמפגינים להיכנס. מרגע שעברתי תחת שער הברזל הגבוה, המולת הרחוב וקולות המגפון דעכו, והתחלפו בקולות הציקדות שעל העצים. בתוך זרם האנשים שצעדו לעבר לב המקדש בלטו קבוצות של גברים במדי הצבא האימפריאלי היפני, ששוחחו ביניהם ומשכו את תשומת לב הקהל. הם עמדו תחת דגלי הצי של יפן, שהונפו ביפן האימפריאלית עד תום מלחמת העולם השנייה. מראה זה של גברים במדי צבא שפורק כשמונים שנים קודם לכן המחיש עד כמה היסטוריה זו עודנה נוכחת גם בימינו, וסיפק דוגמה מובהקת לרלוונטיות העכשווית של השיח על זיכרון המלחמה ביפן. הקהל נחצה לפתע, ושלושה גברים במדי צבא חצו אותו בטור איטי, האחרון מביניהם מניף את דגל הצי היפני. כשהשלושה הגיעו ליעדם הם קדו קידה ברוב טקס. במקביל, קהל שעמד סביבם צילם את המתרחש, וכתבי טלוויזיה דיווחו בשידור חי על אירועי הזיכרון במקדש. השעה הייתה עשר וחצי בבוקר, וכבר השתרך תור ארוך של אנשים בני גילים שונים שחיכו בסבלנות לתורם לקוד מול המקדש, להתפלל לאלים השומרים של יפן ולהודות להם על הקרבתם למען המולדת.

תמונה 2: גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני²

אין אלו מראות יום-יומיים ביפן. הם מזוהים עם תאריך ה-15 באוגוסט, יום השנה לנאום שנשא קיסר יפן הירוהיטו (Hirohito) בשעה 12 בצהריים, שבו הודיע על כניעת יפן לכוחות הברית במלחמת העולם השנייה (1945). מדי שנה מתקיימים ביום זה טקסי זיכרון והנצחה לנופלים באותה מלחמה, במיוחד במקדש יסוקוני, שבו מונצחים שמות ומוקדשות נשמות של חיילים שנפלו במלחמות יפן מאז הקמתו ב-1869.

מתום מלחמת העולם השנייה ועד ימינו התגבשה ביפן מחלוקת עמוקה סביב יסוקוני, משום שהוא מייצג ערכים מיליטריסטיים ולאומניים שמאתגרים את המדיניות שיפן אימצה בשנים שלאחר כניעתה, של הימנעות ממלחמות. יתרה מכך, המקדש מהווה רובד נוסף בנרטיב שמדגיש את גבורת החיילים, ומצמצם את האחריות של יפן על פעולות הצבא שלה במלחמת העולם השנייה. חשובה לא פחות, ואולי אף יותר, היא העובדה שהמקדש מקדש גם את נשמותיהם של אנשי צבא יפנים שנמצאו אשמים בפשעי מלחמה, ועל כן הוא משמש נדבך חשוב באי-קבלת ההסדר הגיאופוליטי והחברתי שנקבע באסיה עם סיום מלחמת העולם

² ענת אהרון, גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני, 15 באוגוסט, 2023, צילום.

השנייה. מכל הסיבות הללו, מקדש יסוקוני מעורר מחלוקת שנוגעת הן לפוליטיקה הפנימית של יפן, והן ליחסים הבינלאומיים שלה עם שכנותיה.

אירועי הזיכרון שמתקיימים ביסוקוני מדי קיץ מציפים מחדש בכל שנה את המחלוקת שמעורר המקדש, ומציבים אותה בראש סדר היום הציבורי. מאמר זה קושר את השיח המחקרי בסוגיית מקדש יסוקוני עם רשמים ומקורות ראשוניים שאספתי בביקורי באירועי יום השנה לכניעת יפן שחלו במקדש ב-15 באוגוסט 2023. הוא משלב מחקר טקסטואלי עם מתודולוגיה של תצפית משתתפת, במטרה להדגים את מקומו המרכזי של זיכרון מלחמת העולם השנייה בשיח העכשווי ביפן. כמו כן, המאמר מציג ניתוח של מקורות ראשוניים לאור ההיסטוריה של המחלוקת סביב מקדש יסוקוני מאז הקמתו, ולאור עיצוב מורשת מלחמת העולם השנייה ביפן ככלי לעיצוב מדיניות פוליטית ושלטונית. על סמך זאת, מאמר זה טוען כי אף שהעיסוק בזיכרון המלחמה ובעיצוב מורשתה ביפן מתרחש לאורך כל ימות השנה, אירועי ה-15 באוגוסט במקדש יסוקוני הם נקודת שיא שמעוררת רגשות רבים, לעיתים מנוגדים, בקרב המשתתפים בהם.

ראשיתו של מקדש יסוקוני וביסוס הסמליות שלו

נסיבות הקמתו של מקדש יסוקוני זורות אור על אודות שורשי המורכבות שהוא מייצג ביפן כיום. המקדש הוקם בשנת 1869, בתום מלחמת בושין (Boshin, 1868–1869) – מלחמה בין תומכי שלטון השווגו, השליט העליון לבית טוקוגאווה (Tokugawa), לבין מתנגדיו, שמרדו בו וביקשו להעביר את השלטון לכאורה לידי הקיסר מייג'י (Meiji, 1852–1912), ובפועל לידיהם עצמם.³ עם ניצחון האחרונים, נוסד מקדש יסוקוני בעיר הבירה החדשה, טוקיו, במטרה להנציח את השמות והנשמות של חללי המאבק שהביעו את נאמנותם לקיסר.⁴

במהלך תקופת מייג'י (1868–1912), יפן השתתפה במספר מלחמות שסייעו לבסס את מעמדה בזירה הבינלאומית. השלטון החדש השקיע משאבים לביסוס כוחה הצבאי של יפן, וגיבש מטרות אימפריאליסטיות למדינה, שכללו התרחבות גאוגרפית בשטחי אסיה וביסוס ריבונות יפן.⁵ בתקופה זו, הממשל גייס את תמיכת האזרחים ביעדיה האימפריאליסטיים של יפן גם באמצעות מקדש יסוקוני, והנחיל דרכו ערכי לאומנות ומיליטריזם.⁶ כך למשל, שלטון מייג'י רתם את סמליות פריחת עצי הדובדבן שנשתלו מוחץ למקדש ב-1870, ושילב אותה בסמלי הצבא והצי.⁷ השלטון והצבא אף המשילו את חיילי האימפריה שנפלו בגבורה בקרבות

³ Akiko Takenaka, *Yasukuni Shrine: History, Memory, and Japan's Unending Postwar* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2015), 24-25.

⁴ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 38.

⁵ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 57-58, 85.

⁶ Daiki Shibuchi, "The Yasukuni Shrine Dispute and the Politics of Identity in Japan: Why All the Fuss?" *Asian Survey* 45, no. 2 (2005): 199.

⁷ Emiko Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism: the Militarization of Aesthetics in Japanese History* (Chicago: University of Chicago Press, 2002), 108.

לפריחת הדובדבן שנושרת על הקרקע, והגדירו את החיילים שנשמותיהם הונצחו ביסוקוני כאלי המלחמה המגינים של המולדת.⁸ רטוריקה זו נועדה לעודד חיילים להקריב את חייהם במעשי גבורה בקרבות, ולמנוע התנגדות מצד האוכלוסייה.⁹ כך החלו להיווצר סביב יסוקוני מיתוסים שנגעו למוות במלחמה, והנצחת הנופלים במקדש הפכה לאות הכבוד הגבוה ביותר.¹⁰

חשיבות המקדש הגיעה לשיאים חדשים בשנות השלושים של המאה העשרים, עם התחזקות ההשפעה של הצבא והצי על הפוליטיקה, החברה ויחסי החוץ של יפן. לאחר שנים של חוסר יציבות פנימי, משברים כלכליים וניסיונות הפיכה, לצד התרחקות הדרגתית של יפן מהסדר העולמי האנגלו-אמריקאי, עלה ביפן שלטון ימני ניצי בעל השקפות לאומניות אשר הוביל אותה למלחמה כוללת הרסנית – מלחמת סין-יפן שהחלה ב-1937, ומלחמת האוקיינוס השקט שנפתחה ב-1941.¹¹ בשנים אלו השלטון קידם ביתר שאת ערכים מיליטריסטיים בקרב האוכלוסייה, על מנת לגייסה למאמץ המלחמתי.¹² מאמץ זה הלך והקצין במיוחד בשנת 1943, עם הידרדרות המצב האסטרטגי של יפן.¹³ הלוחמה הפכה לקשה ואכזרית במיוחד, והמצב בעורף הידרדר גם הוא.¹⁴ יותר ויותר חיילים מתו ברחבי האימפריה, בעיקר מרעב וממחלות, והצבא פנה ללוחמה נואשת במטרה להסב נזק מקסימלי לאויב, גם במחיר חייליו שלו.¹⁵

אחת הדרכים שבאמצעותן עודד השלטון את החיילים להתגייס ולהקריב את עצמם במערכה הייתה שימוש במקדש יסוקוני, שכן מי שנפל בקרב זכה בכבוד של הנצחת נשמתו במקדש.¹⁶ השלטון פיאר סיפורי גבורה של חיילים שנפלו בקרבות, וחגג את הנצחת נשמותיהם ביסוקוני.¹⁷ בטרם יציאה לקרב, חיילים אף נהגו לומר זה לזה "ניפגש ביסוקוני".¹⁸ המקדש, שהתעצב מתחילת המאה העשרים כסמל תרבותי לפטריוטיות ולהקרבה למען המולדת, מילא תפקיד מרכזי בגיוס התמיכה הציבורית ובשימורה בשיאה של מלחמת העולם השנייה.

⁸ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 109-113.

⁹ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 112; Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 68-69.

¹⁰ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 10, 85.

¹¹ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 105-106; Jonathan Clements, *Japan at War in the Pacific: the Rise and Fall of the Japanese Empire in Asia 1868-1945* (Tokyo: Tuttle, 2022), 14, 146, 167-168, 180-181; Hiro Saito, *The History Problem: the Politics of War Commemoration in East Asia* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2017), 138.

¹² Clements, *Japan at War in the Pacific*, 197-198.

¹³ Hiroaki Sato, "Gyokusai or 'Shattering like a Jewel': Reflection on the Pacific War," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 6, no. 2 (2008): 1.

¹⁴ Thomas R. H. Havens, *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two* (New York: W. W. Norton & Company Inc., 1978), 118, 123, 130-131.

¹⁵ Sato, "Gyokusai," 4-5; Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 114-115.

¹⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 3.

¹⁷ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 114-115.

¹⁸ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 25-26; Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 6; Kiichi Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni: Contending Discourses on the Second World War in Japan," in *The Age of Hiroshima*, ed. Michael D. Gordin and G. John Ikenberry (Princeton: Princeton University Press, 2020), 214.

"פצע פתוח בהיסטוריה של יפן"

תפקידו התרבותי והחברתי של מקדש יסוקוני התפתח לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה, אולם המחלוקת סביבו התפתחה רק לאחר תבוסת יפן. זוהי מחלוקת רחבה יותר, שנוגעת לזיכרון מעורבותה של יפן במלחמת העולם השנייה. עיצוב זיכרון זה החל לאחר שב-15 באוגוסט 1945 נכנעה יפן לבעלות הברית, ונכבשה בידי כוחות הצבא שלהן, רובם אמריקאיים. בשנת 1946 העמידו כוחות הכיבוש לדין 28 מנהיגים פוליטיים וצבאיים יפנים בסדרה של משפטים המכונים משפטי טוקיו. מרבית הנאשמים הורשעו בביצוע פשעים נגד האנושות, ושבעה מהם נידונו למוות.¹⁹ משפטי טוקיו קשורים קשר ישיר ללב המחלוקת העכשווית סביב מקדש יסוקוני, ואירועי יום השנה לכניעת יפן במקדש מדגימים זאת ביתר שאת.

בסביבות השעה 11 בבוקר ה-15 באוגוסט נכנסתי לביתן המנוחה הממוזג, כדי להימלט מהחום הכבד. אז התיישב לידי אדם שפנה אליי בשאלה מדוע הגעתי למקדש, ואם אני יודעת למה היום הזה מיוחד. התחלנו לשוחח, והוא הציע להראות לי את אזור המקדש. תוך כדי כך הוא סיפר לי בגאווה על מורשת מלחמת העולם השנייה במשפחתו: דודו שירת כחובש צבאי בבורמה ובתאילנד, נפל בשבי הסובייטי עם הכניעה, ושב ליפן רק ב-1947. בדרכנו, בן שיחי הצביע לעבר עצי הדובדבן הרבים ברחבת המקדש, וסיפר שזהו המקום החביב עליו לצפייה בפריחת הדובדבן באביב.

אז הוא לקח אותי לאנדרטה שמוקדשת לשופט ההודי רדהבינוד פאל (Radhabinod Pal), הנערץ על חוגי הימין הקיצוני ביפן משום שהוא היה היחיד מבין השופטים במשפטי טוקיו שזיכה את מנהיגי יפן מכלל האישומים נגדם.²⁰ השופט פאל גרס כי ארצות הברית הייתה הגורם המרכזי למלחמה, והתנגד נחרצות לעצם קיום המשפטים ועוד יותר להכרעות הדין שניתנו בסופם.²¹ ליד האנדרטה, בן שיחי חזר ואמר שמשפטי טוקיו הם פצע פתוח עבירו ועבור רבים כמוהו. הסבריו הדהדו את הנרטיב שהציגה ההגנה באותם משפטים, לפיו לבעלות הברית לא הייתה לגיטימציה מלכתחילה להקים בית דין בינלאומי ולשפוט מדינאים ואנשי צבא יפנים.²² דבריו של בן שיחי מבטאים את הגישה של רבים מתומכי הימין השמרנים והלאומנים ביפן כיום כלפי משפטי טוקיו: הם היו הראשונים לגנות את המשפטים, משום שלטענת רבים מהם, מטרתם העיקרית הייתה לנקום ביפן ולהחיל "צדק של מנצחים" מצד בעלות הברית.²³ ביטוי זה מקורו בביקורת ההגנה היפנית על בעלות הברית, אשר ביקשו להעמיד את הצמרת המדינית והצבאית של יפן לדין ולשם כך יצרו עבור

¹⁹ Saito, *The History Problem*, 20-21.

²⁰ Yuma Totani, *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II* (Cambridge: Harvard University Asia Center, 2008), 224, 228-229; "Monument to Dr. Pal," Yasukuni Jinja, 2020, <https://www.yasukuni.or.jp/mobile-guide/en/keidai/mapnaien/19.html>.

²¹ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 218-219.

²² Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 127.

²³ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 2.

משפטי טוקיו קטגוריית פשיעה חדשה, קטגוריה "A": פשעי חרחור מלחמה והפרת השלום.²⁴ יתרה מכך, השופט פאל טען כי גם בעלות הברית ביצעו פשעי מלחמה, אך הצמרת המדינית והצבאית של בעלות הברית לא הועמדה לדין בגלל השתייכותם לצד המנצח.²⁵ ליד האנדרטה לכבוד השופט פאל הראה לי בן שיחי את הספר שנשא עימו, העוסק בתוקפם של משפטי טוקיו, כמעין עדות נוספת לכך שסוגיית המשפטים נותרו בלב השיח סביב מורשת המלחמה.

סוגיית משפטי טוקיו נקשרה קשר ישיר למקדש יסוקוני בסתיו 1978, לאחר שהכהן הראשי במקדש – נגיושי מטסודאירה (Nagayoshi Matsudaira), שהיה איש צבא בעברו – הנציח בו את שמותיהם ונשמותיהם של 14 פושעי מלחמה שהורשעו במשפטי טוקיו בפשעים מקטגוריה "A".²⁶ הנצחתם תואמה עם משרד הבריאות והרווחה היפני ונועדה להישמר נסתרת מעיני הציבור, אך נחשפה ב-1979, ועוררה סערה רבתי במדינה – משום שהנצחת פושעי המלחמה ביסוקוני יצרה זיקה בין זיכרון המלחמה ללגיטימיות שלה.²⁷ כך גם נחשף כי עוד ב-1966 הנציחו נציגי המקדש את שמותיהם ונשמותיהם של חללים שהורשעו בבביצוע פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות, בפעולה שתואמה עם הממשלה עוד בשלהי שנות החמישים.²⁸ מאז שנחשפה הנצחת פושעי המלחמה ועד עצם היום הזה נמנעים קיסרי יפן מלפקוד את המקדש, והוא הפך למוקצה בעיני רבים.²⁹ לתפיסתם, פעולות הכיבוש של צבא יפן במלחמת העולם השנייה היו תוקפנות לא לגיטימית, והנצחת פושעי מלחמה ביסוקוני מצדיקה את מעשיהם.³⁰

במבט רחב יותר, הנצחת 14 פושעי המלחמה במקדש יסוקוני היא פועל יוצא של השיח על אודות האחריות של יפן למעשיה במלחמה, שהחל בפוליטיקה היפנית עוד בשלהי תקופת הכיבוש האמריקאי ביפן, וקיבל ביטוי פיזי בביקורים של פוליטיקאים במקדש.³¹ יסוקוני חוזר ושב עד היום ללב השיח הציבורי נוכח ביקורים רשמיים של פוליטיקאים וראשי ממשלה יפנים בו, במיוחד לאחר שפעולת הנצחה של 14 פושעי המלחמה מיצבה אותו כאמצעי המספק לגיטימציה לפעולותיה של יפן במלחמה. ראשון לעשות כן היה ראש

²⁴ Yoshinobu Higurashi, *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations* (Japan Publishing Industry Foundation for Culture (JPIC), 2022), 21-22; Richard H. Minear, *Victors' Justice: The Tokyo War Crimes Trial* (Princeton: Princeton University Press, 1971), 6-7.

²⁵ Minear, *Victors' Justice*, 94-95.

²⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 132-133; Saito, *The History Problem*, 59-61; Mark R. Mullins, *Yasukuni Fundamentalism: Japanese Religions and the Politics of Restoration* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2021), 119, 207; Higurashi, *The Tokyo Trial*, 17-19.

²⁷ Saito, *The History Problem*, 62; Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni," 214-215.

²⁸ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 119; Akiko Takenaka, "Enshrinement Politics: War Dead and War Criminals at Yasukuni Shrine," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 5, 6 (2007): 5, 7.

²⁹ Kyodo News, "Yasukuni's Bid for Emperor to Visit on 150th Anniversary Rebuffed," *Kyodo News* (Tokyo), August 13 2019, <https://english.kyodonews.net/news/2019/08/3eb4f3a87526-yasukunis-bid-for-emperor-to-visit-on-150th-anniversary-rebuffed.html>.

³⁰ Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni," 214-215; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 119.

³¹ Daniel Sneider, "Interrupted Memories: The Debate over Wartime Memory in Northeast Asia," in *Confronting Memories of World War II: European and Asian Legacies*, ed. Daniel Chirot, Gi-Wook Shin, and Daniel Sneider (University of Washington Press, 2014), 64-65.

ממשלת יפן ב-1985, נקסונה יסוהירו (Nakasone Yasuhiro), שפקד את המקדש ב-15 באוגוסט.³² ביקור זה גרם למתיחות ביחסים הבינלאומיים של יפן עם מדינות האזור באסיה, בהן סין וקוריאה הדרומית – אשר מתחו ביקורת על הגישה של ממשלות יפן כלפי אחריותה במלחמה, וגיננו את הפוליטיקאים שפקדו את מקדש יסוקוני. ממשלת סין, למשל, תפסה את ביקורו של נקסונה במקדש כמהלך מתריס וגינתה אותו בחריפות, על רקע מחאות סוערות של המוני אזרחים סינים נגד יפן.³³

למרות התגובה החמורה שספג נקסונה, ביקור רשמי זה לא היה האחרון – ראשי ממשלה וחברי קבינט נוספים עלו ליסוקוני בשנים שלאחר מכן.³⁴ ב-15 באוגוסט 2013, בעת כהונתו השנייה של אבה שינזו (Abe Shinzō) כראש ממשלת יפן, פקד גם הוא את יסוקוני, והשיב בכך את המחלוקת סביב המקדש לראש סדר היום הציבורי. הוא ספג גינויים רבים, ואף הוגשו נגדו תביעות ייצוגיות מטעם אזרחים יפנים בטענה שביקורו במקדש הפר את ההפרדה החוקתית בין דת ומדינה.³⁵ גם שרים בממשלותיו של אבה הוסיפו לפקוד את המקדש, וכן העבירו תרומות לאגודות בימין – פעולות שהוסיפו לעורר מחאות בקרב המתנגדים לעמדותיהם גם בתוך יפן.³⁶ אך מחאות אלו לא הניאו את מפלגות הימין מלקדם בנחישות תפיסות לאומניות ושמרניות, והם המשיכו לתמוך במקדש יסוקוני מן הפה ומן הכיס. גם ב-15 באוגוסט 2024 שלושה שרי ממשלה פקדו את המקדש בביקור שעורר גינויים ומחאות בקוריאה הדרומית ובסין.³⁷ עלייתם למקדש ביום הזיכרון מדגימה כיצד שנה אחר שנה אירועי הזיכרון ביסוקוני מציפים את המחלוקת סביב זיכרון המלחמה, ומספקת ביטוי לעכשוויות של השיח סביב המקדש.

מקדש יסוקוני ככלי פוליטי

מקדש יסוקוני מהווה סלע מחלוקת גם בגלל השימוש הפוליטי שנעשה בו בימינו, בעיקר על ידי חוגי הימין ביפן. תומכי הימין השמרני במדינה התקבצו סביב המקדש, נתנו לו חסות והפכו אותו לסמל פוליטי, שצבע את זיכרון המלחמה בגוון מיליטריסטי ולאומני. עבור חוגי הימין, שנאספים בו מדי שנה ביום הזיכרון, מקדש יסוקוני הפך לסמל של עיצוב זיכרון מלחמת העולם השנייה ושכתוב ההיסטוריה, לשם שיקום הגאווה הלאומית של יפן. ומשום שהוא מושך אליו קבוצות שעוסקות בזיכרון השנוי במחלוקת של המלחמה, מקדש

³² John Breen, "The Dead and the Living in the Land of peace: a Sociology of the Yasukuni Shrine," *Mortality* 9, no. 1 (2004): 77.

³³ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 122-123.

³⁴ Sneider, "Interrupted Memories," 65; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 130.

³⁵ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 132.

³⁶ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 93, 95; Yogo Kimura and Masayoshi Koga, "Shushō No Yasukunijinjin Tamakushiryō Hōnō Nado Ni NCC Yasukunimon dai-i Ga Kōgi," (*Kirishin*, August 25, 2020). <https://www.kirishin.com/2020/08/25/45106/>.

³⁷ "Cabinet members visit war-linked Yasukuni shrine, PM sends offering," *Kyodo News* (Tokyo), August 15 2024, <https://english.kyodonews.net/news/2024/08/44bbf0fbf2e3-urgent-japan-pm-kishida-sends-offering-to-yasukuni-shrine-on-wwii-anniv.html>.

יסוקוני הפך לאבן שואבת לזיכרון מלחמת העולם השנייה ולסמל המחלוקת לגבי סוגיות שנותרו ללא מענה לאחריה; בין היתר סוגיית "נשות הנחמה", סוגיית ספרי הלימוד לבתי הספר (textbooks), וסוגיות רבות נוספות שקשורות במורשת המלחמה.³⁸

אחת הסוגיות המרכזיות שמאחדת תומכי ימין רבים היא מורשת הכיבוש האמריקאי ביפן, ובפרט חוקת יפן החדשה, שהוכרזה ב-1947.³⁹ שלטון הכיבוש האמריקאי הניע תהליך של ביסוס דמוקרטיה, שיקום ובנייה מחדש של המדינה, שכלל בין היתר את הקמתה של ממשלה יפנית חדשה, כתיבת חוקה חדשה וקיום בחירות דמוקרטיות. החוקה החדשה הכילה סעיף ייחודי (סעיף 9), לפיו המדינה מביעה את התנגדותה למלחמות ומסרבת להחזיק כוחות צבא יבשתיים, ימיים או אוויריים, וכן מוותרת על זכותה לנהל מלחמה מכל סוג כדרך ליישוב סכסוכים.⁴⁰ סעיף זה, שמכונה "הסעיף הפציפיסטי", זוכה לתמיכה רחבה ביפן מאז ועד ימינו.⁴¹ בשנות החמישים הפעילה ארצות הברית לחץ על יפן להקים כוחות הגנה בעקבות התפתחויות אזוריות, ובפרט מלחמת קוריאה (1950–1953); אך לכוחות ההגנה הללו ניתנו סמכויות מוגבלות בלבד, ועד היום תפקידם המרכזי הוא מתן סיוע הומניטרי באזורים מוכי אסונות.⁴² חוקת יפן נותרה סוגיה פוליטית בוערת במדינה, משום שחוגי הימין דוחפים לשינויה בשאיפה לבסס את הריבונות של יפן במרחב אסיה, ולאפשר לה להגן על עצמה בעת הצורך ללא תלות בהסכמי הגנה עם ארצות הברית.⁴³

סוגיה זו, שלכאורה לא נוגעת למחלוקת סביב מקדש יסוקוני, נוכחת אף היא במתחם המקדש וברחובות הסמוכים לו באירועי יום השנה. בין העלונים שקיבלתי בביקורי במקדש בקיץ 2023, היו גם נציגי אגודות פוליטיות שונות שמחו בעד ונגד המדיניות הביטחונית של השלטון, תלו שלטי מחאה וחילקו עלונים שונים העוסקים בנושא. בעלון אחד, שחולק על ידי נציגי אגודת קוקומין-נו-קאי (Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai), או בקיצור: Kokumin no Kai, מילולית: אגודה אזרחית ליצירת חוקה יפהפייה ליפן) המקושרת לאגודת ניפון קאיגי, מתנוססת הכותרת "איך נתמודד עם 'שלטון הכוח'

³⁸ "נשות הנחמה" הוא כינוי לעשרות ואף מאות אלפי נשים ששימשו כשפחות מין בניגוד לרצונן בבתי בושת שהקימו הצבא והצי של יפן, החל משנות השלושים של המאה העשרים בשטחים שכבשו במלחמת העולם השנייה. פרשת "נשות הנחמה" עלתה לכותרות לאחר שבמהלך שנות התשעים נשים קוריאניות החלו לספר באומץ את סיפוריהן הקשים ושפכו אור על זיכרון כואב מהמלחמה שעד אז נשאר במחשכים. בתגובה לכך היסטוריונים יפניים החלו לחקור את ההיסטוריה של נשות הנחמה ולתת לעדויות גם תיקוף היסטורי. אך לצד זה, גם קמו ביפן קולות שהתכחשו לעדויות הנשים וביקשו להשתיק אותן, ובתחילת שנות האלפיים הפרשה אף הושמטה כמעט לחלוטין מספרי לימוד היסטוריה (textbooks) שאושרו על ידי משרד החינוך ללימוד בבתי הספר. מאז, הפרשה הזו הפכה לסלע מחלוקת ביחסיה של יפן עם קוריאה הדרומית ונותרה כזו עד ימינו. לקריאה נוספת על סוגיית "נשות הנחמה" וסוגיית ספרי הלימוד, ראו Yoshiko Nozaki and Mark Selden, "Historical Memory, International Conflict, and Japanese Textbook Controversies in Three Epochs," *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1, no. 1 (2009): 128-129, 135-136; Tomomi Yamaguchi, "The 'History Wars' and the 'Comfort Woman' Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan," in *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, ed. Min Pyong Gap, Chung Thomas, and Yim Sejung Sage (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2020), 233-260.

³⁹ Sheila Smith, *Japan Rearmed: the Politics of Military power* (Cambridge: Harvard University Press, 2019), 1-2.

⁴⁰ Smith, *Japan Rearmed*, 5-6, 128.

⁴¹ לקריאה נוספת על שאלת היותו של סעיף 9 בחוקת יפן "פציפיסטי", ראו Guy Almog, "The Myth of the 'Pacifist' Japanese Constitution," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 12 (2014): 1-29.

⁴² Smith, *Japan Rearmed*, 7, 129-130.

⁴³ Smith, *Japan Rearmed*, 35-37.

שמקיף את יפן? העלון מתאר את האיומים הגוברים על יפן מצד רוסיה, סין וקוריאה הצפונית, וקורא לקיים משאל עם בנושא שינוי חוקת יפן:

"איך נתמודד עם 'שלטון הכוח' שמקיף את יפן?"

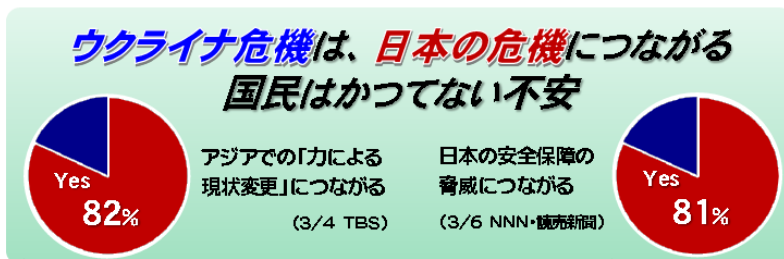
רוסיה: נשק גרעיני, תרגולים צבאיים מצפון, מעבר הצי במצרי טסוגרו (Tsugaru), פלישה למרחב האווירי בהוקאידו.

סין: נשק גרעיני, שאיפה לפלוש לאיי סנקוקו (Senkoku), שאיפה לאיחוד עם טאיוון. קוריאה הצפונית: פיתוח נשק גרעיני, חטיפה של יפנים לשטחיה, שיגור טילים בליסטיים. המשבר באוקראינה יוביל למשבר ביפן, והאזרחים חשים חרדה שלא חוו מימיהם. (משמאל) [המשבר] יוביל "להפרה כוחנית של האיזון" באסיה: כן, 86% (TBS 3/4). [המשבר] יוביל לאיום על הביטחון של יפן: כן, 81% (NNN, Yomiuri shinbun 3/6). חוקת יפן לא מאפשרת למדינה להגן על עצמה. (בצד) האם [מצב] זה בסדר?

עלינו להוסיף לחוקה בבהירות את כוחות ההגנה, ולהראות את רצון האזרחים "להגן על מדינתם בעצמם".⁴⁴

⁴⁴ תרגום מאת המחברת.

日本を取り巻く「武力による支配」に私達は如何に向き合うのか

前文「平和を愛する諸国民の公正と信義に信頼してわれらの安全と生存を保持しようと決意した」
9条2項「戦力を保持しない」

日本の憲法は
このままで
いいの？

憲法に自衛隊を明記して 「自分の国は自分で守る」国民の意思を示そう

（お願い）下のQRコードから「ネット署名」にご登録下さい。各種憲法情報を送信します。

【憲法チラシ No9】 ©発行日=令和4年4月
美しい日本の憲法をつくる国民の会
〒102-0093 東京都千代田区平河町1丁目2番2号 朝日ビル4階
電話 03-5213-4323 FAX 03-5212-7201 <http://www.kenpou1000.org>

תמונה 3: איך נתמודד עם "שלטון הכוח" שמקיף את יפן?⁴⁵

הרטוריקה שמוצגת בעלון מעניינת: אין בו דרישה נחרצת לשינוי החוקה, אלא קריאה לביצוע סקר נרחב במדינה בעקבות ההתפתחויות הגיאופוליטיות שהתרחשו באזור אסיה בשנים האחרונות. לאור אתגרים ביטחוניים חדשים מצד סין וקוריאה הצפונית, חוגים בימין השמרני הוסיפו לטעון כי על יפן להרחיב את הסמכויות של כוחות ההגנה שלה ולהגדיל את תקציבה הביטחוני.

עלון זה מדגים את החשש שהתעורר בקרב רבים ביפן מאז שגדל כוחה הצבאי של סין, והתעצמה דריסת הרגל שלה ברחבי העולם מתחילת שנות האלפיים. בתקופה זו, במידת-מה עקב עליית חשיבותם של אזורים כלכליים בלעדיים (Exclusive economic zone), התעוררו ביתר שאת אי-הסכמות על הריבונות

⁴⁵ Kenpō Chirashi No. 9 (Tokyo: Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai, 2022).

באיים מסוימים בין יפן מצד אחד, וסין וקוריאה הדרומית מצד שני, באופן שאיים להפר את הסטטוס-קוו באזור.⁴⁶ איומים אלה אף מוזכרים בעלון. במקביל, קוריאה הצפונית התחמשה בטילים בליסטיים, ובכך אותה לא רק ליפן אלא גם לארצות הברית על יכולותיה הצבאיות.⁴⁷ מאז, קוריאה הצפונית ערכה מספר ניסויים של שיגור טילים בליסטיים מעל יפן, ואלו הגבירו את תחושת הדחיפות לשנות את חוקת יפן.⁴⁸ נוסף על כך, פלישת רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022 הובילה לדחיפה משמעותית יותר של חוגי הימין לשינוי החוקה. סקרי דעת קהל עכשוויים ביפן ממחישים את הפילוג שחל במדינה סביב סוגיה זו, ומראים מגמה איטית אך עקבית של תמיכה הולכת וגוברת בשינוי החוקה.⁴⁹

החששות שמתוארים בעלון הם מציאותיים לאור התהליכים הגיאופוליטיים שמתרחשים במרחב האסייתי ותוארו מעלה, והוא משקף את עמדותיהם של רבים באוכלוסיית יפן. אך עצם הפצתו של עלון העוסק בסוגיות מדיניות וביטחוניות במרחב של מקדש יסוקוני בתאריך המסוים הזה היא חריגה ומעניינת. הפצת העלון הזה ורבים כמותו במרחב ובזמן המסוימים הללו מעידה שאגודות הימין העומדות מאחוריהם תופסות את יסוקוני גם כקרקע לשיח פוליטי, ודוחפות את תפיסות העולם שלהן במרחב הפיזי של המקדש. לא זו אף זו, נוכחותן של אגודות הימין באירועי יום השנה ביסוקוני מלמדות גם על הזיקה שהן מייצרות בין פוליטיקה ובין הנצחה וזיכרון המלחמה. חלוקת עלונים שעוסקים בנושאים פוליטיים מחוץ למקדש יסוקוני, לצד קיומן של מחאות בעד ונגד שינוי החוקה, מספקות עדות נוספת להיותו של מקדש יסוקוני מוקד לביטוי מחלוקות בסוגיות פוליטיות הקשורות למורשת המלחמה.

פרשנויות שונות לאירועי העבר

בסמוך למקדש יסוקוני ממוקם מוזאון היושוקן (Yūshūkan), המהווה רובד נוסף במחלוקת שמעורר המקדש בגלל הנרטיב הלאומני שמציגה התצוגה שבו. המוזאון מנוהל על ידי אותה קבוצה דתית שמנהלת את מקדש יסוקוני, המקושרת לאגודת ניפון קאיגי ולמפלגת השלטון של יפן (Liberal Democratic – LDP Party), ופועלת לקדם דרך המקדש והמוזאון את השקפותיה הלאומניות-ניציות.⁵⁰ היושוקן הוקם ליד המקדש בתחילת תקופת מייגי בשנת 1882, והיה למוזאון הצבאי הראשון ביפן.⁵¹ בהקשר גלובלי, היושוקן

⁴⁶ Smith, *Japan Rearmed*, 206-207.

⁴⁷ Smith, *Japan Rearmed*, 212, 214-215.

⁴⁸ Smith, *Japan Rearmed*, 208-209.

⁴⁹ The Yomiuri Shimbun, "Yomiuri Poll: 61% Support Constitutional Revision," *The Japan News*, May 3 2023, <https://japannews.yomiuri.co.jp/politics/politics-government/20230503-107407/>.

⁵⁰ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 133; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 167; Lily Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum," (2014). <https://qz.com/223897/the-story-of-world-war-ii-according-to-japans-controversial-war-museum>.

⁵¹ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 55-56; Oleg Benesch, "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 22, 7, no. 4 (2024).

הוקם בשלהי המאה התשע-עשרה בשורה אחת עם מוזאוני צבאיים נוספים ברחבי העולם המערבי.⁵² מטרת השלטון בהקמתו הייתה להאדיר את מלחמות יפן ולהציג סיפורי גבורה של חללים שנפלו בהן, ודרך כך להכשיר את האוכלוסייה לגיוס כללי.⁵³ במלחמת העולם השנייה נפגע מבנה המוזאון, ובעשורים שלאחר כניעת יפן הוא נותר סגור עד ששופץ בזכות תרומות מאגודות ימין ב-1985.⁵⁴ אז הוא נפתח מחדש לציבור הרחב עם תצוגות ספורות בשפה היפנית, שהיללו את גבורת מתקפות ההתאבדות שביצעו חיילים יפנים בשלהי מלחמת העולם השנייה.⁵⁵

בשנת 2002 עבר היושוקן שיפוץ מקיף נוסף, ובמסגרתו הורחבו התצוגות השונות ונוספו להן טקסטים באנגלית, פעולה שמעידה על הרחבת קהל היעד של המוזאון והנגשתו לתיירים זרים.⁵⁶ פתיחתו המחודשת של המוזאון משכה אליו מבקרים רבים, שנדהמו לגלות את הנרטיב ההיסטורי המשוכתב שמוצג בו – נרטיב לאומני אשר מצדיק את מעשי הצבא במלחמה ומהלל את הצלחותיו, ובמקביל מגמד את מתקפות הצבא והצי נגד אזרחי מדינות אויב.⁵⁷ בכך הפך המוזאון לשנוי במחלוקת גם הוא, ונקשר יחד עם מקדש יסוקוני לסוגיית עיצוב זיכרון המלחמה ביפן.

דוגמה לכך אפשר לראות בתיאור של המוזאון את אירועי טבח ננג'ינג (Nanjing) משנת 1937.⁵⁸ כשביקרתי ביושוקן מספר ימים לפני אירועי יום השנה ביסוקוני, פגשתי אישה ממוצא סיני בסמוך לתצוגה העוסקת באירועי הטבח. שוחחנו מעט, והיא הביעה תדהמה מהיעדר ההתייחסות של המוזאון למעשי הטבח והאונס שביצעו חיילי הצבא היפני באזרחי ננג'ינג במשך שבועות ארוכים.⁵⁹ במקום זאת, האירועים מכונים במוזאון "מבצע ננג'ינג" (ביפנית: *Nankin kōryaku sakusen*, מילולית: מבצע להפלת ננג'ינג), ומתוארים כפעולה הרואית של הצבא היפני שנועדה לכתר את החיילים הסיניים ולמנוע מהם לתקוף את הכוחות היפניים. המיצג מדגיש כי מפקד הכוחות הסיניים בעיר נמלט לאחר שהורה לחייליו להילחם עד מוות, ומתעלם כליל מהטבח שביצעו החיילים היפנים באזרחי המקום. אין זו הפתעה, משום שגישה זו כלפי הטבח מתכתבת עם עמדות הימין השמרני, שדוחה בביטול טענות לפגיעה באזרחים ואף מפקפק באמינותן של העדויות הרבות ממעשי הטבח.⁶⁰ תיאור אירועי טבח ננג'ינג ביושוקן הוא דוגמה אחת מיני רבות לסמליות

⁵² Benesch, "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World."

⁵³ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 68-69.

⁵⁴ Sneider, "Interrupted Memories," 65-66.

⁵⁵ Sneider, "Interrupted Memories," 66-67.

⁵⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 166.

⁵⁷ Sneider, "Interrupted Memories," 66-67; John Breen, "Yasukuni Shrine: Ritual and Memory," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 3, no. 6 (2005): 3; Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 173-174, 176.

⁵⁸ רותם קובנר, "בניסיון להבין את טבח ננג'ינג: השאלות הגדולות," **זמנים: רבעון להיסטוריה** 105 (2009): 76-91.

⁵⁹ Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum."

⁶⁰ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 2.

המורכבת והשנויה במחלוקת של מקדש יסוקוני. כמו המקדש, היושקן מקדם נרטיב לאומני של גבורה, נאמנות והקרבה עצמית של החיילים.⁶¹

הביטאון של אגודת הניפון קאיגי (Nippon Kaigi) – אגודת הימין הגדולה ביותר ביפן כיום, שמקדמת רעיונות לאומניים ומיליטריסטיים בשלל זירות – חושף גם הוא מידע על הרעיונות והערכים שהמוזיאון מבקש להעביר. באירועי יום השנה לכניעת יפן, חברי האגודה חילקו מחוץ למקדש יסוקוני עותקים של ביטאון האגודה. הביטאון מספק הצצה על הנרטיב הפנימי של האגודה, ומשקף את תפיסת עולמם של חבריה, שרבים מהם ניצבים בתפקידי מפתח בכלכלה ובפוליטיקה היפנית ומשפיעים מבפנים על המדיניות הרשמית של הממשלה.⁶² את אחד מטורי הדעה והמאמרים שבביטאון כתב חבר מועצת העיר של אוריאסו (Urayasu) וחבר באגודת ניפון קאיגי, ינאגי קיאיצ'ירו (Yanagi Kiichirō). בטור הדעה, שעוסק בשאלת שימור זיכרון המלחמה, הוא כתב על השינוי האידיאולוגי שחוה לאחר שבנעוריו ביקר במוזאון היושקן – שבו הוא למד כי צעירים בני גילו הקריבו את חייהם למען המדינה, והתרשם מכך עמוקות.⁶³ עוד הוא כתב על חשיבותו של המוזאון בלימוד מלחמות יפן לדורות הבאים וחינוך דור ההמשך לערכי פטריוטיות וגאווה במולדת, ועל הצורך לשקול מילים בסיפור ההיסטוריה המודרנית שלה. במילים אחרות, ינאגי טוען שליושקן תפקיד חשוב בעיצוב המורשת וההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה ביפן.

ינאגי אף מתאר כי לאחר שביקר לראשונה ביושקן הוא חיפש פרשנויות נוספות לסיפור אירועי העבר, והדגיש את הכוח שיש לפרשנויות השונות בהבנייה מחדש של הנרטיב ההיסטורי.⁶⁴ תפיסה זו משתקפת בתצוגות ביושקן, שמשרטטות את זיכרון אירועי העבר באופן שעולה בקנה אחד עם תפיסות לאומניות ושמרניות, במטרה לעצב מחדש את הזיכרון ההיסטורי.⁶⁵ טור הדעה של ינאגי, כמו גם הביטאון שבו הוא פורסם, משקפים את שאיפתם של חברי אגודת הימין החזקה ביותר ביפן כיום להנחיל נרטיב חדש של ההיסטוריה של יפן במלחמת העולם השנייה, ומייצג את הסמליות והחשיבות של מקדש יסוקוני ומוזאון היושקן בתהליך הזה.

עמדותיו של ינאגי, שבהן ניתן לזהות את תמיכתו בנרטיב המלחמה המתואר ביושקן ובערכי הלאומנות המגולמים במוזאון ובמקדש יסוקוני, מאתגרות את הנרטיב של מלחמת העולם השנייה שאותו הוא למד בנעוריו בבית הספר. לדבריו, הסיפור הרשמי שלמד משקף תפיסה דיכוטומית של טוב ורע, ומציג את יפן האימפריאלית בתקופת המלחמה בתור הרוע המוחלט בגלל הדגש שניתן בו על פשעי הצבא והצי של

⁶¹ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 194.

⁶² Yamaguchi, "The 'History Wars' and the 'Comfort Woman' Issue," 235-236.

⁶³ Kiichirō Yanagi, "Sensō no Kioku wo Ikani Keishō Suru Ka," *Risshi* 7 (2023): 2.

⁶⁴ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."

⁶⁵ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."; Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum."

יפן.⁶⁶ תפיסה דיכוטומית זו אכן חוטאת למציאות, משום שבזמן מלחמת העולם השנייה, גם באיי הבית של יפן סבלו אזרחים רבים מהפצצות בעלות הברית, מרעב ומפליטות.⁶⁷ עמדתו חושפת רובד נוסף במורכבות של זיכרון המלחמה – המעשים הקשים של הצבא והצי היפנים במלחמה לא מבטלים את הסבל של האוכלוסייה, ולהפך – סבל האוכלוסייה לא מבטל את הזוועות שיפן אחראית להן במלחמה. מורכבות זו מיוצגת במקדש יסוקוני. מלבד השימוש הפוליטי שנעשה בו על ידי פלגים שמרניים, המקדש הוא מרחב שמאפשר לאנשים שחוו את המלחמה לזכור את העבר שלהם ולהתאבל על יקיריהם.

מקדש יסוקוני: בית לאבל האישי של רבים ורבות

התצוגה האחרונה במוזאון היושקן מוקדשת להנצחת תמונותיהם של החיילים שנפלו במלחמת העולם השנייה, ששמותיהם ונשמותיהם הוקדשו במקדש יסוקוני. בחדר ההנצחה נתקלתי באישה מתאבלת בדממה מול אחת התמונות. עינינו הצטלבו לרגע, ומייד היא השפילה את ראשה והתכנסה באבלה. חשתי חמלה, אך גם ניקרה בי המחשבה שאולי אותו חייל היה שותף למעשים מזעזעים במלחמה; אך באותה מידה, ייתכן שהוא מת בייסורים מרעב ומלריה, כמו כמיליון וחצי מחיילי האימפריה שנשלחו למלחמה.⁶⁸ חדר ההנצחה ביושקן סיפק עדות לגווניו הרבים של המקום, והמחיש את המתח שמתקיים במקדש ובמוזאון: למרות השימוש הפוליטי שפלגי הימין עושים ביסוקוני והיותו סמל למחלוקות שנוגעות בזיכרון המלחמה, עבור רבים אחרים, המקדש היה ועודנו המקום היחיד שבו אפשר להתאבל על יקיריהם שאבדו במלחמה. בדומה לכך, ביום השנה לכניעת יפן במקדש יסוקוני פגשתי באדם מבוגר לבוש מדים, שישב בכיסא גלגלים לצד אחד השערים במקדש, ומדי פעם נעמד בהצדעה כדי להצטלם. בתוך כך הוא סיפר בעייפות את סיפורו מחוויות המלחמה, היכן הוצב ואיך שרד. עוד הוא סיפר שהוא מקפיד לפקוד את המקדש לפחות פעם בשנה, וכי הוא מספר את סיפורו כדי לשמר את זיכרון המלחמה. לדבריו, רבים מחבריו נפלו באותה מלחמה, ומקדש יסוקוני הוא המקום היחיד שבו הוא יכול להתאחד עם זכרם. אכן, מקום קבורתם של רבים מחללי המלחמה נותר לא ידוע.

⁶⁶ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."

⁶⁷ Havens, *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two*, 118, 121, 127-128, 166-167, 176-177.

⁶⁸ Bo Tao and Yoshida Yutaka, "The Battlefield Experience of Japanese Soldiers in the Asia-Pacific War," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 18, 19, no. 2 (2020): 15-16.

תמונה 4: סיפורי מלחמה בגוף ראשון⁶⁹

לאור מפגשים אלה, חשוב לראות את תפקידו של מקדש יסוקוני כמרחב שמאפשר לאנשים שחוו את המלחמה לזכור את עברם ולהתאבל עליו, מעבר להקשר הפוליטי שדבק בו ולסמליות שנלווית אליו. לצד המאמצים להתיר את הקשר הסבוך של המחלוקת סביב יסוקוני, חשוב גם לציין כי הנרטיב השמרני-לאומני שאגודות הימין דוחפות דרך יסוקוני והיושוקן מהווה פרשנות אחת של סקטור מסוים באוכלוסייה. זהו מרכיב במחלוקת שהמקדש מייצר. רבים ממתנגדיו מוחים על עירוב פוליטיקה בהנצחה, ועיצוב זיכרון ההיסטוריה בהתאם לאגינדה פוליטית.

דקת דומייה וקריאות ”בנזאי!” לנאום קיסר יפן

חזרנו יחד, אני ובן שיחי, לעבר רחבת המקדש על רקע צלילי המנון יפן. עמדנו ברחבה שמחוץ ליסוקוני יחד עם מאות האנשים שפקדו את המקדש. כשסיפרתי שהגעתי מישראל הוא התמלא גאווה וסקרנות, והראה לי שהוא צופה בשידור ישיר של הרצאה על מדיניות הביטחון של ישראל. הוא אמר שלתפיסתו, המדיניות הביטחונית של יפן היא חלשה ופסיבית, והביע תקווה שממשלת יפן תאמץ מדיניות ביטחונית דומה לזו של ישראל. עוד הוא סיפר, שבכל שנה ב-15 באוגוסט הוא עולה ליסוקוני כדי לחלוק כבוד לחיילים ששירתו את יפן במלחמה, וששבנים קודמות הוא השתתף בטקס הפרחת יונים במקדש – שהתעצבתי לגלות שהחמצתי.

⁶⁹ ענת אהרון, סיפורי מלחמה בגוף ראשון, 15 באוגוסט, 2023, צילום.

כאלו הם אירועי יום השנה ביסוקוני: כל כך הרבה אירועים שמתרחשים במקביל ואי אפשר להשתתף בכולם, אך בעידן הדיגיטלי לפחות אפשר למצוא להם תיעוד.⁷⁰

בשעה 12:00, שעת ההכרזה של קיסר יפן על כניעת האומה ב-1945, נעמדו כלל הנוכחים במקדש לדקת דומייה, שבסופה השמיעו רמקולים את קולו של קיסר יפן הנוכחי נרוהיטו (Naruhito) הנושא מסר של שלום לזכר תום המלחמה. הפתיע אותי לגלות, שלאחר המסר מהקיסר רבים ברחבת המקדש צעקו בקול "טן-נו הייקה בנזאי!" (*tennō heika banzai*, ביפנית: אלף שנים לקיסר). משמעותה של קריאה זו היא "יחי הקיסר", בדומה לקריאות "יחי המלך" באנגליה.⁷¹ בתקופת מלחמת העולם השנייה, הייתה זו קריאה שצעקו חיילי האימפריה של יפן בעת הסתערות.⁷² אולם ביפן של היום, הקריאה הזו נותקה מההקשרים המיליטריסטיים שהיו לה בעבר והיא הפכה להיות צעקת "הידד" באירועים שונים, נטולי הקשר פוליטי. באירועי יום השנה במקדש יסוקוני נקשרה קריאת ה"בנזאי" מחדש לדמותו של הקיסר, אך מסר השלום שהוא נשא שינה את המשמעות המיליטנטית של הקריאה. פעולה זו משקפת שאיפה של הפלגים שנוכחים במקדש יסוקוני להחיות מסורות שונות מהעבר הלאומני של יפן, כולל מקומו המרכזי של הקיסר; לצד זאת היא מבטאת ניסיון ליצור מציאות חדשה דרך יסוקוני, ולהחזיר את סמלי העבר בתצורה שמותאמת להווה דרך שפה מרוככת של מסרי שלום.

כשסיפרתי לבן שיחי על לימודי ומחקרי, הוא הציע ללוות אותי לספרייה הקטנה שמאחורי מקדש יסוקוני, אשר הגישה אליה הוגבלה עקב אירועי יום הזיכרון במקדש. הוא אמר שהוא מחפש עדויות וחומרים כתובים על קרוב משפחה שלו שנהרג במלחמה, והספרייה ביסוקוני מחזיקה חומרים נדירים שכאלו. לצערו הוא העלה חרס, אך אני זכיתי בכמה מקורות מרתקים למחקר שלי ולהצצה מבעד לפרגוד. מלבד היותו של המקדש אתר הנצחה ומקום שמכיל את אבלם של רבים, ומלבד הנרטיב הלאומני שהוא מקדם, הוא ממלא גם תפקיד מהותי בשימור ההיסטוריה. הספרייה שצמודה למקדש היא ארכיון חשוב שאליו מגיעים מבקרים רבים, כמו בן שיחי, כדי לחפש מידע על קרובי משפחתם ומקורות על העבר. מפגש זה חושף גוון נוסף במורכבות של מקדש יסוקוני, בהיותו מרכז לעיצוב הזיכרון ההיסטורי אך גם לשימור ההיסטוריה.

כשיצאנו מהספרייה, פנה בן שיחי להרצאה נוספת על המצב הגיאופוליטי באסיה, ואני פנית לראיון הלאומי של טוקיו. בצאתי ממקדש יסוקוני לרחוב הראשי, ראיתי התקהלויות של מפגינים שאחזו שלטים בידיהם. היו אלה חברי אגודת שמאל רדיקלי בשם הן-טנרן (Han Tenren), שמתנגדת לקידוש העבר

⁷⁰ The Japan Times (@thejapantimes), "Scene from Yasukuni Shrine on Aug. 15, 2018 (part 1 of 2) [Raw Video]," YouTube, August 15, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=h8smvE7yIQE>.

⁷¹ Norio Makihara, "The Birth of Banzai," *Japan Forum* 23, no. 2: 237, 242.

⁷² Delmer M. Brown, ed., *The Cambridge History of Japan: Volume 1: Ancient Japan*, The Cambridge History of Japan (Cambridge: Cambridge University Press), 3.

המיליטריסטי ולחימוש כוחות ההגנה של יפן, מפגינה מדי שנה מחוץ למקדש. מתברר שלעיתים אף מתקיימים חיכוכים פיזיים ברחובות לצד המקדש בין חברי אגודה זו ובין אגודת ימין אולטרה-לאומנית בשם זאיטוקוקאי (Zaitokukai), שחרטה על דגלה שנאת זרים.⁷³ הייתה זו תזכורת נוספת לנקודת הרתחה שהיא מקדש יסוקוני ב-15 באוגוסט, ועדות להתנגשות פיזית של ערכים ברחובות הסמוכים לו. הפגנת הנגד היא ביטוי מוחשי לקיומן של מגוון דעות ופרשנויות לעבר המיליטריסטי של יפן ומשמעותו היום. הסיבה שמקדש יסוקוני שב לכותרות מדי שנה נעוצה בדיון הער שמתקיים עדיין בתוך יפן על אודות העבר ופרשנותו, מקומו ותפקידו בהווה, והלקחים שיש להפיק ממנו.

מסקנות ומחשבות נוספות

פגישתנו ביסוקוני, של בן שיחי היפני ושלי, הייתה מרתקת ומעשירה. דרכו למדתי על האופן שבו הוא וחבריו לאידאולוגיה תופסים את זיכרון מלחמת העולם השנייה. המפגש אפשר לי להיחשף לזיכרון של אדם פרטי, ודרכו ללמוד על האופן שבו זיכרון המלחמה חי ונושם בקרב. הביקור במקדש יסוקוני ב-15 באוגוסט אפשר לי גם לחוות את סוגיית זיכרון המלחמה פנים אל מול פנים, מעבר למחקרים הרבים על המקום. בדרך זו נחשפתי לביטויים מוחשיים של המחלוקת סביב יסוקוני, שרבים מהם לא הוזכרו כאן מפאת קוצר היריעה. המאמר מראה חלק מהפנים הרבות שיש למקדש יסוקוני. נוסף על היותו אתר דתי, זירה מרכזית בשיח ההיסטורי והפוליטי, ולצד ההיסטוריה הקצרה אך הרוויה שלו – מקדש יסוקוני הוא גם אתר פופולרי לצפייה בפריחת הדובדבן בטוקיו, ומוקד שמתקיימים בו אירועים רבים נטולי הקשר פוליטי.

אירועי יום הזיכרון לכניעת יפן במלחמת העולם השנייה שמתקיימים במקדש יסוקוני ממחישים עד כמה ההיסטוריה והפוליטיקה של זיכרון ההיסטוריה אינם רק מנת חלקו של העבר, אלא הם מעצבים יום-יום את ההווה ואת חייהם של מיליונים. אירועי יום הזיכרון במקדש מציבים בראש סדר היום הציבורי את המחלוקת סביב זיכרון המלחמה ומורשת הכיבוש האמריקאי ביפן. אחד המרכיבים של מורשת הכיבוש הוא חוקת יפן החדשה, שגם בזמננו מעוררת מחלוקת מרכזית בפוליטיקה היפנית משום שממנה נגזרת המדיניות הביטחונית של יפן. לאורך השנים קמו ונפלו ביפן ממשלות על המחלוקת סביב החוקה ומדיניות הביטחון שלה. ככל שמשנתנה המציאות הגיאופוליטית באזור אסיה בשנים האחרונות, כך גובר הלחץ לשינוי החוקה מצד תומכי הימין, ובימים אלו ממש ההיסטוריה כותבת את עצמה בנושא זה. אפילו במקדש יסוקוני, אשר מייצג את הקו הימני-לאומני, ניתן היה לחזות במחלוקת זו, דרך הפגנות השמאל שהתקיימו למרגלותיו.

⁷³ JUN917-TOKYO walk (@rizutan), "靖国神社2016年テレビでは絶対放送しない、夕方5時の九段下の反天連对在特会の様子," [Yasukuni Shrine 2016, What will never be broadcast on TV: The anti-Tenjin League and anti-Zaitokukai protests at Kudanshita at 5pm], YouTube, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=WxnLf3jA2Zs>.

מאמר זה מראה את חשיבותו של מקום בהבניה של זיכרון ההיסטוריה. יסוקוני הוקם כמקדש דתי להנצחת חללי מלחמה בשלהי המאה התשע-עשרה, ובמהרה נרתם בידי השלטון ככלי פוליטי שנועד לעודד גיוס לצבא – תפקיד שהתעצם עם עליית המיליטריזם ביפן במאה העשרים. טרם פרצה מלחמת העולם השנייה, מקדש יסוקוני הפך לסמל תרבותי לפטריוטיות ולהקרבה למען המולדת. בשיאה, המילים "ניפגש ביסוקוני" ביטאו את הסנטימנטים האלו, אך גם את החששות של החיילים מהקרב ואת תקוותם לשוב ולהתאחד עם משפחותיהם – בחיים או במקדש יסוקוני, שם יונצחו נשמותיהם. בתום מלחמת העולם השנייה, החוקה החדשה של יפן ניתקה את הקשר בין דת ומדינה, והמקדש חדל מלשאת תפקיד רשמי. לאחר כניעת יפן, בגלל הנצחת הנשמות ביסוקוני התרכזו סביב המקדש סיפוריהם של המונצחים בו ושל משפחותיהם. בכך הוא הפך למרכז לא-רשמי של זיכרונות היסטוריים, ולימים גם לכלי פוליטי בידי פלגים מהימין השמרני – שמבקשים לעצב באמצעותו, ובאמצעות מוזאון היושוקן, את זיכרון ההיסטוריה. הסמליות של יסוקוני משכה אליו אנשים וארגונים בעלי תפיסות לאומניות, חלקן תפיסות קיצוניות שהן מיעוט בנוף הפוליטי ביפן, ואפשרה להם להביע את התחושות האלו בפתיחות במרחב המקדש. אך גם בימין הלאומני ישנם גוונים רבים של דעות וגישות; העלונים שחולקו מחוץ ליסוקוני, המחאות למרגלותיו והשיחות שקיימתי באירועי יום השנה המחישו זאת. ולצד זה, יסוקוני הוא גם אבן שואבת לאנשים שמתאבלים על עברם ועל יקיריהם, בהיעדר קבר או אתרי הנצחה אחרים עבורם.

אף שהמחלוקת סביב זיכרון המלחמה רחבה יותר ממקדש יסוקוני, המקדש עצמו הפך לסמל פיזי של המחלוקת, ולפיכך הוא ניצב בלב הדיון וגם הפך למוקד משיכה עבור תומכים ומתנגדים בסוגיות זכרון המלחמה. יתרה מכך, הקשר ההדוק בין פוליטיקאים שמרנים ליסוקוני מעורר את חמתה של האופוזיציה, שטוענת להפרת ההפרדה החוקתית בין דת ומדינה. כמוצג במאמר, זיכרון המלחמה ביפן הוא נקודה מורכבת ומסועפת שמפורשת בצורות שונות על ידי קבוצות שונות. בגלל הסמליות של המקדש, הדיון הער סביב עיצוב זיכרון המלחמה מתנקז אליו ביום השנה ומקבל בו ביטוי פיזי.

הוויכוחים סביב ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה והמורכבות של ההנצחה והאבל אינם כמובן מנת חלקה של יפן בלבד. דיונים דומים עולים גם בגרמניה, אוסטריה, ארה"ב, פולין, איטליה, סין, קוריאה הדרומית ואפילו במחוזותינו. ניתוח המחלוקת סביב עיצוב זיכרון העבר ביפן מעלה שאלות שנוגעות לחיינו בישראל, שבה אנו עדים/ות לחשיבות המכרעת של סוגיית ההנצחה והזיכרון, וחווים/ות בעת העכשווית את נוכחותה המתמדת של ההיסטוריה. הקונפליקט האזורי המדמם שמלווה אותנו מדגיש ביתר שאת את הכוח הפוליטי שיש להיסטוריה, ואת השפעתה על הפוליטיקה, הכלכלה, התרבות והחברה. אך חשוב לזכור שבגלל הכוח הרב של ההיסטוריה על ההווה, יש כוח רב גם לפרשנויות שניתנות לאירועי ההיסטוריה – כפי שניכר בדוגמה של חוגי הימין ביפן, אשר דוחפים לקידום האגינדה שלהם דרך פרשנויות

שונות לזיכרון המלחמה. נקודה זו פותחת פתח לדיון היסטוריוגרפי רחב יותר לגבי ההשפעות של נקודת המבט על פרשנות ההיסטוריה, ועל אובייקטיביות במחקר ההיסטורי.⁷⁴ דיון זה ייאלץ להיוותר מחוץ למאמר זה, אך הוא ראוי למחקר מעמיק בהמשך.

תודות: תודה רבה לקוראים האנונימיים על ההערות מלאות המחשבה שסייעו לי לבור את הבר מן התבן. ותודה מקרב לב לרעות הררי שעזרה, תמכה, עודדה ודחפה אותי לסחוט עוד את הלימון.

ביבליוגרפיה

אהרון, ענת. גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

_____. סיפורי מלחמה בגוף ראשון. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

_____. צועדים בכניסה למקדש יסוקוני. 15 באוגוסט, 2023, צילום.

_____. סיפורי מלחמה בגוף ראשון. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

קובנר, רותם. "בניסיון להבין את טבח ננג'ינג: השאלות הגדולות." **זמנים: רבעון להיסטוריה** 105 (2009):

91–76.

_____. "הקדמה: 'רשומון' והשיח ההיסטורי." **זמנים: רבעון להיסטוריה** 86 (2004): 9–4.

Almog, Guy. "The Myth of the 'Pacifist' Japanese Constitution." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 12 (2014): 1-29.

Benesch, Oleg. "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 22, 7, no. 4 (2024).

Breen, John. "The Dead and the Living in the Land of peace: a Sociology of the Yasukuni Shrine." *Mortality* 9, no. 1 (2004): 76-93.

_____. "Yasukuni Shrine: Ritual and Memory." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 3, no. 6 (2005): 1-6.

Brown, Delmer M., ed. *The Cambridge History of Japan: Volume 1: Ancient Japan*, The Cambridge History of Japan. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁷⁴ לקריאה נוספת, ראו: רותם קובנר, "הקדמה: 'רשומון' והשיח ההיסטורי," **זמנים: רבעון להיסטוריה** 86 (2004): 9–4.

Clements, Jonathan. *Japan at War in the Pacific: the Rise and Fall of the Japanese Empire in Asia 1868-1945*. Tokyo: Tuttle, 2022.

Fujiwara, Kiichi. "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni: Contending Discourses on the Second World War in Japan." In *The Age of Hiroshima*, edited by Michael D. Gordin and G. John Ikenberry, 201-218. Princeton: Princeton University Press, 2020.

Havens, Thomas R. H. *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two*. New York: W. W. Norton & Company Inc., 1978.

Higurashi, Yoshinobu *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations*. Japan Publishing Industry Foundation for Culture (JPIC), 2022.

JUN917-TOKYO walk. "靖国神社2016年テレビでは絶対放送しない、夕方5時の九段下の反天連対在特会の様子." [Yasukuni Shrine 2016, What will never be broadcast on TV: The anti-Tenjin League and anti-Zaitokukai protests at Kudanshita at 5pm.] YouTube, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=WxnLf3jA2Zs>.

Kenpō Chirashi No. 9. Tokyo, Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai, 2022.

Kimura, Yogo, and Masayoshi Koga. "Shushō No Yasukunijinja Tamakushiryō Hōnō Nado Ni NCC Yasukunimondai-i Ga Kōgi." *Kirishin*, August 25, 2020. <https://www.kirishin.com/2020/08/25/45106/>.

Kuo, Lily. "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum." (2014). <https://qz.com/223897/the-story-of-world-war-ii-according-to-japans-controversial-war-museum>.

Kyodo News. "Yasukuni's Bid for Emperor to Visit on 150th Anniversary Rebuffed." *Kyodo News* (Tokyo), August 13, 2019. <https://english.kyodonews.net/news/2019/08/3eb4f3a87526-yasukunis-bid-for-emperor-to-visit-on-150th-anniversary-rebuffed.html>.

———. "Cabinet members visit war-linked Yasukuni shrine, PM sends offering." *Kyodo News* (Tokyo), August 15, 2024. <https://english.kyodonews.net/news/2024/08/44bbf0fbf2e3-urgent-japan-pm-kishida-sends-offering-to-yasukuni-shrine-on-wwii-anniv.html>.

Makihara, Norio. "The Birth of Banzai." *Japan Forum* 23, no. 2 (2011): 237-261.

- Minear, Richard H. *Victors' Justice: The Tokyo War Crimes Trial*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Mullins, Mark R. *Yasukuni Fundamentalism: Japanese Religions and the Politics of Restoration*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2021.
- Nozaki, Yoshiko, and Mark Selden. "Historical Memory, International Conflict, and Japanese Textbook Controversies in Three Epochs." *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1, no. 1 (2009): 117-144.
- Ohnuki-Tierney, Emiko. *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism: the Militarization of Aesthetics in Japanese History*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Saito, Hiro. *The History Problem: the Politics of War Commemoration in East Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2017.
- Sato, Hiroaki. "Gyokusai or "Shattering like a Jewel": Reflection on the Pacific War." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 6, no. 2 (2008): 1-10.
- Shibuichi, Daiki. "The Yasukuni Shrine Dispute and the Politics of Identity in Japan: Why All the Fuss?." *Asian Survey* 45, no. 2 (2005): 197-215.
- Smith, Sheila. *Japan Rearmed: the Politics of Military power*. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
- Sneider, Daniel. "Interrupted Memories: The Debate over Wartime Memory in Northeast Asia." In *Confronting Memories of World War II: European and Asian Legacies*, edited by Daniel Chirot, Gi-Wook Shin and Daniel Sneider, 45-76: University of Washington Press, 2014.
- Takenaka, Akiko. "Enshrinement Politics: War Dead and War Criminals at Yasukuni Shrine." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 5, 6 (2007): 1-9.
- . *Yasukuni Shrine: History, Memory, and Japan's Unending Postwar*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2015.
- Tao, Bo, and Yoshida Yutaka. "The Battlefield Experience of Japanese Soldiers in the Asia-Pacific War." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 18, 19, no. 2 (2020).
- The Japan Times. "Scene from Yasukuni Shrine on Aug. 15, 2018 (part 1 of 2) [RAW VIDEO]." You Tube, August 15, 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=h8smvE7yIQE>.

The Yomiuri Shimbun. "Yomiuri Poll: 61% Support Constitutional Revision." *The Japan News*, May 3 2023. <https://japannews.yomiuri.co.jp/politics/politics-government/20230503-107407/>.

Totani, Yuma. *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II*. Cambridge: Harvard University Asia Center, 2008.

Yamaguchi, Tomomi. "The "History Wars" and the "Comfort Woman" Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan." In *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, edited by Min Pyong Gap, Chung Thomas and Yim Sejung Sage, 233-260. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2020.

Yanagi, Kiichirō. "Sensō no Kioku wo Ikani Keishō Suru Ka." *Risshi* 7 (2023): 2.

"Monument to Dr. Pal." Yasukuni Jinja, 2020, <https://www.yasukuni.or.jp/mobile-guide//en/keidai/mapnaien/19.html>.

עדויות נשיות כמודל לחיקוי ברואנדה: עיון בעדותן של נשים ניצולות רצח העם הרואנדי

ותרומתן לעיצוב פניה של רואנדה בת-ימינו | חגית אדלר

"יום אחד אכתוב ספר אם אוכל ואדבר בשם הטוטסי ואהיה גאה פעם נוספת".¹

עדויות שנמסרו על ידי ניצולי הטבח נגד הטוטסי, אשר התרחש ברואנדה בשנת 1994, מוסיפות נדבך מהותי לשימור זיכרון הטבח ולהנצחתו. העדויות חובקות מסרים אישיים לצד משמעויות חברתיות, היסטוריות ולאומיות, ומהוות חוליה קריטית בעיצוב אופייה וערכיה של רואנדה לאחר רצח העם, הג'נוסייד נגד בני הטוטסי. ערכים המשותפים לעדויות, כגון ערך הפטריוטיות, תחושת הגאווה הרואנדית, שאלות מוסריות ביחס לטובחים ולאפשרות של קיום משותף עם צאצאיהם, וכן שאלות של זהות חברתית-לאומית, הינם רכיבי יסוד בהבנת הטופוגרפיה הסוציו-מנטלית,² על בסיס העבר של החברה הרואנדית לאחר רצח העם. אך יותר מכך, עדויות נשיות חושפות את נקודת המבט הנשית על אודות רצח העם ומציעות היבט פמיניסטי, בלתי מוכר ומפתיע בפניה המודרנית של רואנדה שלאחריו. מאמר זה יבחן את חשיבות שימור הזיכרון כסוכן תרבותי המהווה חלק חשוב בכינון הנרטיב ההיסטורי הרואנדי, ויבחן את עדויות הנשים ואת מקומן בשימור זיכרון רצח-העם בתהליכי הבניית האומה הרואנדית לאחריו.

מילות מפתח: עדויות נשים, הג'נוסייד ברואנדה, פוסט-ג'נוסייד, שימור-זיכרון, שוויון מגדרי.

מבוא

"ישנן שלוש אמיתות: אמת תקשורתית, אמת היסטורית ואמת שיפוטית".

ציטוט זה לקוח מריאיון שקיים בצרפת העיתונאי והסופר הצרפתי ז'אן פרנסואה דופאקוויר (Jean-Francois Dupaquier) עם עורך הדין הבלגי ברנרד מייגיין (Bernard Maingain) אשר עוקב מקרוב אחר גילויי השנאה נגד הטוטסי ברשתות הקונגולוזיות.³ הריאיון התקיים בינואר 2023 ועסק בנושא הכחשת רצח העם הרואנדי ברשתות החברתיות ומתוכו עולות שתי סיבות לחשיבותן המכרעת של העדויות על רצח העם: ראשית, שימור זיכרון רצח העם נגד הטוטסי משמש ככלי להנצחת אמת היסטורית וכמנגנון התנגדות

¹ Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die* (Oxford: Huza Press, 2019), 110. כל הציטוטים במאמר זה תורגמו בידי 110 המחברת.

² מונח שטבע הסוציולוג הישראלי אביתר זרובבל במחקרו על אודות זיכרון קולקטיבי ועיצובו החברתי. ראו: Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003), 1-10.

³ Jean-Francois Dupaquier, Belgian Lawyer on Why Genocide Ideology Doesn't Dissolve Three Decades after the Dispersion of Genocidaires. *The New Times*, January 2, 2023. <https://www.newtimes.co.rw/article/3993/news/law/belgian-lawyer-on-why-genocide-ideology-doesnt-dissolve-three-decades-after-dispersion-of-genocidaires>.

להכחשתה, ושנית, העדויות תורמות לעיצוב המורשת הלאומית הרואנדית תוך קידום ערכים של שוויון מגדרי ופיוס.

חשיבות רבה מיוחסת במחקר על אודות "עדות טראומטית" למסירת העדות בגוף ראשון. בהקשר למחקר הטראומה בעקבות רצח העם ברואנדה, מוצעת טענה בדבר אופיין האירוצנטרי של תאוריות הטראומה העכשוויות: "זמן רב מדי סופר הסיפור הרואנדי דרך עיניים ובאמצעות קולות חיזוניים, מערביים, קולוניאליסטיים, מיסיונרים, ואפילו ארגונים הומניטריים".⁴ קלאבר אירקוזה (Claver Irakoze), חוקר טראומה רואנדי וניצול רצח העם בעצמו, טוען כי תאוריות הטראומה המערביות אמנם זנחו את הטראומות הלא-מערביות, אך בשנים האחרונות ניכרת, לדבריו, תנועה של חוקרים בתחום הטראומה לפי התפיסה האירו-אמריקאית וממסגרת העבודה ההיסטורית-מערבית, אל עבר דיון בתחום ה"זיכרונות הרב-כיווניים".⁵ ואמנם, בשנים האחרונות פנו מספר חוקרים לבחון חוויות טראומטיות שחלו בעקבות רצח העם בהקשר רואנדי, ולא מערבי.⁶ עמדה מחקרית זו, הממרכזת את הקול הרואנדי, רלוונטית גם למחקר הנוכחי: באמצעות מסירת עדותן בגוף ראשון, לוקחות השורדות בעלות מחודשת על הנרטיב הרואנדי ופרשנותו, לאחר שזה נוכס על ידי המערב ועל ידי הגברים הרואנדים מוסרי העדות.

כמיליון בני טוטסי נרצחו על ידי אחיהם, בני שבט ההוטו, במהלך שלושה חודשים בלבד החל מחודש אפריל שנת 1994. מורשת קולוניאלית ארוכת-שנים, אשר נבעה מאינטרסים פוליטיים מערביים ונשענה על תורות גזע אירופאיות של ראשית המאה העשרים הייתה כרוכה בדה-הומניזציה של בני שבט הטוטסי. זו התגבשה לכדי הסתה בלגית אשר הטמיעה בקרב ההוטו, בני המעמד החברתי-כלכלי הנמוך שהיו רוב אוכלוסיית רואנדה, תחושות קשות של ניצול וקיפוח על ידי אחיהם, בני הטוטסי, שהיו מיעוט משכיל ומשגשג.⁷ בעקבות ההסתה האשימו ההוטו את הטוטסי במעמדם הכלכלי הנחות ובפער הכלכלי ביניהם.⁸ לבסוף הביא הדבר להתפרצותו של אחד מאירועי הטבח החמורים במחצית השנייה של המאה העשרים. אל הקרע העצום שפערה הקטסטרופה הלאומית במרקם החברתי העדין של רואנדה, המשותף להוטו ולטוטסי, החלו לפעפע לאחר הטבח עדויות של ניצולים; כך נולד צורך לאומי לתקף את הזוועות, לתת יד ושם לנספים, ולהותיר לשורדים ולצאצאיהם תקווה לעתיד.

⁴Nicki Hitchcott, *Rwanda Genocide Stories: Fiction After 1994* (Liverpool: Liverpool University Press, 2015), 12

⁵ Claver Irakoze and Caroline Williamson Sinalo, *Transmitting Memories in Rwanda: From a Survivor Parent to the Next Generation* (Leiden and Boston: Brill, 2023), 13, 15.

⁶ See: Sonya Andermahr, *Decolonizing Trauma Studies: Trauma and Postcolonialism* (Basel: MDPI, 2016), http://www.mdpi.com/journal/humanities/special_issues/TraumaPostcolonialism

⁷ בשנת 1994 מנתה אוכלוסיית רואנדה כשבעה מיליון בני אדם, מהם כ-85% הוטו, כ-14% טוטסי וכ-1% טווא. ראו: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical>

⁸ See: Frank K. Rusagara, *Resilience of a Nation: A History of the Military in Rwanda* (Kigali: Fountain Publishers Rwanda, 2009); Lee Ann Fujii, *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda* (Ithaca: Cornell University Press, 2009); Linda Melvern, *Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide* (London and New York: Verso, 2006); Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda* (Princeton: Princeton University Press, 2001); Dixon Kamukama, *Rwanda Conflict: Its Roots and Regional Implications* (Kampala: Fountain, 1997).

במסע-חקר בעקבות נשים ניצולות רצח העם ברואנדה, פגשתי וראיינתי שלוש סופרות רואנדיות. כחוקרת ספרות ותרבות תרגמתי את ספריהן, אשר זכו לפרסום נרחב ברואנדה ומחוצה לה, לשפה העברית, ועמדתי על התמות המרכזיות בהן. מאמר זה יבחן את מקומן של העדויות הנשיות בשימור זיכרון רצח-העם כחלק מתהליך הבניית האומה הרואנדית לאחר רצח העם, ובאיזה אופן תורמות העדויות הפומביות של הנשים לעיצוב שימור הזיכרון כסוכן תרבותי המהווה חלק חשוב בכינון הנרטיב ההיסטורי הרואנדי.

פרק א: זהות הטובחים והדיון המוסרי

"פחדנו מאותם האנשים שגדלנו איתם, מהשכנים שלנו, מהחברים לכיתה".⁹

רואנדה היא ביתן של שתי קבוצות אתניות מרכזיות, הוטו וטוטסי. הקבוצות קיימו ביניהן קשרי נישואין וחיו בתקופות מסוימות בהרמוניה זו עם זו, עד להפיכתה של רואנדה למושבה גרמנית בשנת 1884, אז הושרשה ברואנדה הפרדה גזעית מלאכותית, כאמצעי שליטה שמטרתו להפריד בין הקבוצות האתניות. במהלך מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, כוחות בלגיים שיצאו מקונגו הבלגית השתלטו על שטחה של רואנדה והפכו אותה למושבה בלגית. אף הם ניצלו את החלוקה המעמדית ששררה ברואנדה בין בני המעמד הסוציו-אקונומי הגבוה, הטוטסי, לבני המעמד הנמוך, ההוטו.

בתחילת שלטונם ברואנדה העדיפו הבלגים את הטוטסי, אשר על אף היותם מיעוט ניכר באוכלוסייה (כעשרים אחוז), החזיקו בלמעלה משמונים אחוז ממנגנוני הממסד - כולל שליטה במערכת שונות, כגון המשפט והחקלאות. במקביל ניצלו הבלגים גם את כוח העבודה הזול, שנשען רובו ככולו על בני ההוטו. בשנות החמישים של המאה העשרים, נוכח חששם ההולך וגובר של הבלגים הן מפני השתלטות הגוש הקומוניסטי על ארצות באפריקה, והן מפני "הנטיות הקומוניסטיות" שהם זיהו בבני הטוטסי, הועברה התמיכה הבלגית מן הטוטסי אל ההוטו, תוך עידוד ההוטו לראות בטוטסי את הגורם האחראי לדיכויים ולאפלייתם בארבעים השנים שחלפו.

על מנת לתקף את ההבדל האתני בין שתי הקבוצות, ציינו הבלגים בתעודות הזהות הרואנדיות את ההשתייכות האתנית של האזרחים, וכן תיקנו תקנות גזעניות שמפללות לרעה את בני הטוטסי בכל תחומי הקיום. לאחר קבלת עצמאותה, בשנת 1962, הוקמה ברואנדה ממשלה שמבוססת על בני ההוטו. עליית מעמד ביניים חדש של בני הוטו, במקביל להטלת ספק בסטטוס קוו ששרר עד אז בין שתי הקבוצות האתניות, גרמו לתסיסה הולכת וגוברת של ההוטו כלפי הטוטסי בחסות הממסד. גילויי אלימות קשים כלפי הטוטסי פרצו

⁹ Dimitrie Sissi Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die* (Tredition, 2022), 77.

במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים, והגיעו לשיאם הקטלני ברצח העם נגד הטוטסי בחסות ממשלת ההוטו באפריל שנת 1994, אשר במהלכו נרצחו כמיליון בני טוטסי בפרק זמן של שלושה חודשים.¹⁰ אחת ממטרות-העל של מפעל ההנצחה הרואנדי לאחר רצח העם היא שימור הידע על אודות זהות הרוצחים. זהותם של הטובחים היא המאפיין הבולט של רצח העם הרואנדי: רבים מן הטובחים בני ההוטו היו בני משפחה מדרגה ראשונה של הנטבחים. ההוטו והטוטסי הם בניה של אותה הקהילה, הם היו שכנים בני אותו הכפר, בני משפחה שהתגוררו בית סמוך לבית. הם חלקו אותם אמצעי קיום יום-יומיים, אותם בתי הספר ובתי החולים, אותן הכנסיות: "בני אדם, אנשים שהיו רק לפני רגע חברים, משפחה – נהפכו למפלצות תאבות דם".¹¹ עדותה של השורדת יולנד מוקגסאנה (Yolande Mukagasana) מדגישה חזור והדגש כי הוטו וטוטסי הם לא שני גזעים נפרדים, לא זהויות אתניות נפרדות – כי אם קסטות, מעמדות, קטגוריות חברתיות. כל אזרח רואנדי שהיו ברשותו עשר פרות ויותר השתייך לבני הטוטסי:

"למען השם, מה כתוב בתעודת הזהות שלך? הוטו, נכון?". "אבל תעודות זהות הן המצאה בלגית והבלגים לא הבינו כלום במבנה החברתי שלנו". "המצאה בלגית? אה! אשתך היא בוודאות טוטסי – רק תסתכל עליה – גבוהה, רגליים חזקות, וזה לא גזע?". "כן היא טוטסי זה נכון, אבל סבא רבא שלה היה הוטו, הוא היה איש אינטליגנטי שירש רק ארבע פרות מאבא שלו והותיר אחריו שישים פרות לבנו, וזו הסיבה שקראו לו לבסוף טוטסי – רק מכיוון שהצליח והפך לאדם עשיר".¹²

הסבר זה מכיל בחובו את המפתח להבנת הזעם ההיסטורי של בני ההוטו, אשר חשו עצמם מקופחים ומנוצלים על ידי העשירים, בני הטוטסי. זעם זה ממשיך להדהד גם כיום, שלושים שנה לאחר הטבח. הדיון המוסרי ביחס לאפשרות קיומם של חיים המשותפים לבני שתי הקבוצות על אדמת רואנדה הינו חלק קבוע מסדר היום הלאומי הרואנדי, והוא נשען על מתיחות עזה בת-ימינו שנותרה עדיין בין שתי הקבוצות. מתח מתמיד חל בין הצורך הקיומי לשלב את בניהם של ההוטו, הרוצחים, בחברה הרואנדיית המתחדשת ובמנגנוני הממשל, לבין החשש מפני הישנותה של זוועת רצח-העם על ידי ממשיכיהם של בני הדור הקודם. מתברר שאידאולוגיית רצח העם של ההוטו לא התמוססה גם שלושים שנה לאחר התרחשותו. את השנאה הגזענית ממשיכים ההוטו ותומכיהם להפיץ ברשתות החברתיות בבלגיה, צרפת, קנדה, בריטניה וארצות הברית, באמצעות משפיעני רשת קונגולזים והיסטוריונים מטעם, הקוראים להשמדת הטוטסי ברפובליקה הדמוקרטית של קונגו (DRC).¹³

¹⁰ led to the genocide in Rwanda? Youtube, <https://www.youtube.com/watch?v=RphYwV91MN4>. See: Jean-Damascène Gasanabo, David J. Simon, and Margee M. Ensign, *Confronting Genocide in Rwanda: Dehumanization, Denial, and Strategies for Prevention* (Bogota: Apidama Ediciones, 2015); Dixon Kamukama, Rwanda Conflict, 5–37.

¹¹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 115.

¹² Mukagasana, *Not My Time to Die*, 31.

¹³ Dupaquier, Belgian Lawyer.

אחד ההיבטים הבולטים העולה מן העדויות הוא הצורך של נשות הטוטסי הניצולות להבין את הגורמים המאפשרים טרנספורמציה של אדם רגיל מן היישוב לעמדה של רוצח, המסוגל ליטול חיים של אדם אחר. כך למשל, אחת השורדות מתארת בעדותה מאמץ רב המושקע בניסיון להבין לעומקן את תחושותיה כקורבן, כאסירה, כפליטה, כנמלטת, ביחס למקרבן שלה, שהוא רוצח אכזר. בין השאר היא נותנת מקום לתופעת האשמת הקורבן: "אולי ההתעללויות האלה מגיעות לי אני לא יודעת",¹⁴ ומוסיפה: "כשאתה מושפל שוב ושוב, אתה לומד לצפות להשפלתך".¹⁵ עדותה של מוקגסנה להלן מספקת דוגמה מטלטלת להתלבטות המוסרית המלווה אותה ביחס לרוצחי משפחתה, ומשקפת את הסיבות האובייקטיביות שגרמו להוטו להפוך, שלא בטובתם, לרוצחים באמצעות הסתתם והנדסת תודעתם על ידי הבלגים.¹⁶

"אני אכתוב את זה לא כדי להפחיד או כדי לגרום לאנשים להצטער בשבילי – אלא כדי שיהיו עדים לכך שהרוצחים הבטיחו לי את הסבל הכי נורא ואני מצידי אפילו לא שונאת אותם ולא בזה להם, אני מרחמת עליהם."¹⁷

היכולת לחוש חמלה כלפי הרוצחים, האנסים והמתעללים הסדיסטים היא העמדה הרחוקה ביותר שיכול הקורבן להתרחק מעצמו – היכולת המנטלית לחוש אמפתיה כלפי הזולת. אך יותר משמוקגסנה מבקשת להבין את הרוצחים ומניעיהם, היא בעיקר מרחמת עליהם ואף סולחת להם – על החולשה שלהם, על היותם בני אדם מהונדסי תודעה וכנועי רגש. בכך היא, ללא ספק, מתעלה עליהם ומשחררת את עצמה מהפוזיציה הקורבנית הדחוקה אל השוליים, בעודה חיה על הסף:

"זו הייתה בעיקר הציפייה שלי – לפגוש את השכנים שרצחו את המשפחה שלי [...] אני רוצה למצוא את האנשים שהיו שכנים טובים, חברים [...] אני רוצה שהם יגידו לי – איך הם נהפכו מאנשים טובי לב לרוצחים."¹⁸

פרק ב: שלוש עדויות נשיות

"תמונות אלה נחקקו בזיכרוני והן מלוות אותי כמעט שלושה עשורים אחר כך".¹⁹

שלוש העדויות הנשיות המובאות במאמר זה נשענות על חוויות קשות מאוד של טראומה; נוסף על התיאורים הפיזיים, מתארות הסופרות-הניצולות משבר קיומי נפשי המלווה בהבנה כי הסיבה למצבן הקשה היא שייכותן לבני הטוטסי. חשוב להדגיש כי שלוש הסופרות אשר עדותן מובאת כאן הינן בעלות פרופיל ציבורי

¹⁴ Mukagasana, *Not My Time to Die*, 166.

¹⁵ Ibid, p.167.

¹⁶ Kamukama, *Rwanda Conflict*, 22–25.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, pp.163-164.

¹⁹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 116.

גבוה: הן מנהלות מסעות יחסי ציבור אינטנסיביים ברשתות הציבוריות, ברואנדה עצמה ומחוצה לה, ומוזמנות לכנסים מקומיים ובינלאומיים שבהם הן חולקות את עדויותיהן ואת השקפת עולמן בגוף ראשון, כמו גם את תובנותיהן על אודות רצח העם ונגזרותיו העכשוויות בציבוריות הרואנדית. ייחודן של שלוש עדויות נשיות אלו נעוץ בכך שהן היו מן העדויות הנשיות הראשונות אשר נמסרו כפרוזה לפרסום פומבי וזכו לתהודה נרחבת בשפות האנגלית והצרפתית, כמו גם לדיון ציבורי חוצה-גבולות.

הסופרת ואשת התקשורת ברברה הומוהוזה (Barbara Umuhuza) נולדה בשנת 1986 בגלות בורונדי, מדינה הגובלת ברואנדה מזרם. בספרה **Shaped** שפורסם בשנת 2022 היא מגוללת את זיכרונותיה.²⁰ אחד מן הזיכרונות הטראומטיים שנחקקו בה הוא האופן שבו טיפלו הרוצחים בני שבט ההוטו בגופות הנרצחים בני הטוטסי, באמצעות השלכתם לנהר. הסופרת דימיטרי סיסי מוקנאליגירה (Dimitrie Sissi Mukanyiligira) הייתה בת 18 כשפרץ הטבח בבני הטוטסי, ושלא כקודמתה, היא שרדה את שלושת חודשי הטבח בקיגאלי תוך מאמצי הישרדות מרשימים, בהיותה אם חד-הורית צעירה לתינוקת כבת שנה מחוץ לנישואין. ספרה **Accept To Die**, פורסם בשנת 2022.²¹ ואילו הסופרת יולנד מוקגסנה (Yolande Mukagasana) הייתה בת 38 בפרוץ הטבח, נשואה ואם לשלושה ילדים. בעלה וילדיה נטבחו במהלכו. ההיבט הבולט ביותר בספרה **Not My Time To Die**, שפורסם בשנת 2019,²² הוא המודעות הרבה לכך שהיא חיה בתוך רגע היסטורי רב-משמעות, ותחושת החובה שלה לתעד אותו תוך כדי תנועה על מנת להנציחו עבור הדורות הבאים:

"במהלך הטבח חיפשו האנשים אוכל [...] אבל אני לא חיפשתי אוכל חיפשתי משהו אחר – שאולי לא חשוב לאחרים – עט ומחברת. עבורי אלו היו קריטיים, רציתי לכתוב על דף את העול שאני נושאת מאז שהתחיל הטבח."²³

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>

הגב' מאגי באינגנה (Maggie Baingana), עורכת דין רואנדית, חזרה לרואנדה לאחר רצח העם כשברשותה שני תארים מתקדמים מאוניברסיטת סקרמנטו בקליפורניה שבארה"ב. עם חזרתה היא הצטרפה למשרד המשפטים הרואנדי החדש, ומונתה לעמוד בראש צוות גביית העדויות הן מנשות הטוטסי והן מהרוצחים והאנסים בני שבט ההוטו. בשיחה שקיימתי איתה היא סיפרה לי על הקושי שעלה בדיבוב הנשים הנפגעות,

²⁰ Barbara Umuhuza, *Shaped: A Biography* (Eclat Publishing, 2022).

²¹ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*.

²² Mukagasana, *Not My Time to Die*.

²³ Ibid, p.85.

²⁴ The Barbara Show, #SHAPED: A glimpse into the life journey of Barbara Umuhuza | Our Stories Matter Initiative, *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>.

ובניסיון לשכנע אותן להעיד נגד האנסים והרוצחים. גם כאשר ניתנה עדות, סיפרה באינגנה, היא הייתה מצומצמת ולקונית מאוד.²⁵ על רקע שתיקה זו לא ניתן להפריז בחשיבות עדותן של שלוש הסופרות השורדות, אשר נתנו פרסום פומבי רחב-תפוצה לסיפור הינצלותן הפרטי, למתן הלגיטימציה לאקט מסיירת העדות, בעיקר על ידי נשים שהיו הנפגעות המיידיות באזורי מלחמה, כמו גם לתיקוף מסר הפנייה לעזרה מקצועית המובע בהן.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

פרק ג: נקודת מבט נשית ושינויים בתמות הנרטיב של רצח העם הרואנדי

ערך הגאווה הלאומית מבוסס בחברה הרואנדית בת-ימינו על הנרטיב של הטוטסי, ויש לו סימוכין בהיסטוריה הרואנדית העתיקה. עיון במסורת הרואנדית של הסיפור בעל-פה, כמו גם במיתוסים מקומיים, חושף כי נחישות וגאווה רואנדית מיוחסות בהם בעיקר לבני הטוטסי, המתוארים בסיפורים אלו כבנים המבורכים על ידי האל.²⁷ ברואנדה בת-ימינו נקבע יום זיכרון רשמי לגיבורים בני הטוטסי, הוא "יום הגיבורים" הלאומי. זהו מסר חשוב במפעל ההנצחה הרואנדי, המבקש לתקף את הנרטיב של הטוטסי: "בשעה שאנו זוכרים את הגיבורים שלנו, אנחנו ממשיכים להישאר מחוברים למדינה".²⁸ ביום זיכרון זה חולקת המדינה כבוד לאזרחיה שהפגינו את הערכים הגבוהים ביותר לדעתה של פטריוטיות והקרבה למען רווחת המדינה ואזרחיה, "גברים ונשים כאחד".²⁹

כל הזיכרונות הקשורים ליחסים החברתיים בין השבטים מגולמים במיתוסים שעברו מפה לאוזן באמצעות אגדות ומעשיות עממיות.³⁰ המונח המדויק בחברה הרואנדית ל"זיכרונות" הוא "מחשבות", ובעל ה"מחשבות" הוא תמיד גבר אשר מציע למאזינים את מחשבותיו (פרשנות) לגבי אירועי העבר.³¹ כך, הדרך המרכזית שבה מכירה רואנדה את ההיסטוריה שלה היא באמצעות סיפורים שבעל-פה, הכוללים מיתוסים מקומיים, פתגמים, חידות, קללות ושבעות,³² וזאת באמצעות הקול והמבט הגברי בלבד. לפיכך, חשוב להדגיש כי העדויות הנשיות המנציחות את אירועי רצח העם נגד הטוטסי הינן סטייה מהותית ממסורת

²⁵ קיגאלי-הייטס, 24 בינואר 2023.

²⁶ Spotlight by Literandra, Yolande Mukagasana Reading from "Not My Time To Die" with Zoe Norridge, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

²⁷ Olivier Nyirubugara, *Complexities and Dangers of Remembering and Forgetting in Rwanda: Memory Traps Volume I* (Leiden: Sidestone Press, 2013) 77.

²⁸ Michel Nkurunziza, Unity is a Key Ingredient of Rwanda's Development, *The New Times*, February 4, 2024, <https://www.newtimes.co.rw/article/14262/news/rwanda/unity-is-a-key-ingredient-of-rwandas-development---amb-karamba>.

²⁹ Edwin Ashimwe, Rwanda Marks Heroes Day, *The New Times*, January 31, 2023, <https://www.newtimes.co.rw/article/4656/news/rwanda/rwanda-marks-heroes-day>.

³⁰ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 77.

³¹ Jan Vansina, Historical Tales (Ibitekerezo) and the History of Rwanda, *History in Africa* 27 (2000): 378.

³² Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 80.

מסירת העדות הרואנדית, והן משנות את השיח המזוהה בתרבות הרואנדית כשיח גברי בלבד, ומטעינות אותו בנקודת המבט הנשית.

כפי שצוין לעיל, אחד המוטיבים החוזרים המרכזיים בספרות הרואנדית שבעל-פה הוא מוטיב הגאווה הלאומית: "אם המים אומרים לך: 'אל תרחץ עצמך בי', ענה להם: 'אני לא מלוכלך'" (פתגם רואנדי).³³ על אף שמוטיב זה מזוהה מגדרית עם הגברים, קריאה צמודה בעדויות של הנשים מגלה כי גאווה רואנדית ותחושה עזה של פטריוטיות הינן רכיב בולט המאפיין את ההישרדות הנשית ואת הקשיים המיוחדים לה. "אחד הלקחים החשובים שלמדתי הוא הלקח על שביעות רצון, כבוד עצמי וערך עצמי [...]. חונכתי כפטריוטית".³⁴ ועוד יותר מכך: "רואנדה אהובתי [...] זה הבית שלי, ערש חלומותיי, מקור תקוותי. נולדתי ברואנדה. אני – רואנדה".³⁵ יצירת זהות בין האישה לבין המולדת מקעקעת את הזיהוי הפטריארכלי המסורתי של רואנדה, והינה מהלך מהפך תפקידים בעל חשיבות מכרעת בעיצוב פניה המתחדשות כאומה המקדמת שוויון מגדרי. עמדה זו נוטה להתקבל בברכה בציבוריות הרואנדית העכשווית, בין השאר בזכות מעורבותה של אשת הנשיא, ג'אנט קגמה (Jeannette Kagame) בקידום מודעות לערך השוויון המגדרי, בין השאר באמצעות תוכניות לימוד והעשרה מסוגים שונים.

אחת התמות החשובות שהעדויות הנשיות עוסקות בה, כל אחת בדרכה, היא תמת אובדן הזהות האישית ומציאתה מחדש. פעמיים איבדה מוקגסנה את שמה הפרטי, ונאלצה לקבל על עצמה זהות של אישה אחרת. פעמיים היה עליה לטשטש את זהותה האתנית כטוטסי, ולעטות על עצמה זהות של אשת הוטו. אחד המנגנונים המובהקים לנטילת בעלות ולהענקת זהות הוא מנגנון השיום (מתן שם): לתינוק שנולד, למדינה, לספר חדש וכן הלאה. שיום הוא אחד מהמנגנונים החשובים ביותר של שימור הזיכרון, ולא בכדי מקדישה לו מוקגסנה מקום נרחב בעדותה. החוקר אוליביה נירובוגארה (Olivier Nyirubugara) מתאר את השיום כקפסולה לשמירת זיכרון. לדבריו, זרים רבים שואלים אותו מדוע השמות הרואנדיים כה ארוכים וקשים להגייה, ומדוע לאחים ולאחיות בני אותה המשפחה יש שמות משפחה שונים. הסיבה לכך היא שהחברה הרואנדית רואה במנגנון השיום גורם מפתח בזהותה: השם הרואנדי מכיל בחובו אפיונים של האדם ושל עברו המשפחתי, ומרמז לאירוע או לאירועים חשובים בו.³⁶ הרואנדים מקודדים את זיכרונותיהם בשמות שהם נותנים לילדיהם, וכך הופך השם לזיכרון שלם המקופל בקליפת אגוז, מנגנון לשימור הזיכרון לנצח.³⁷ מוקגסנה מסבירה בעדותה כי הענקת שמות לילדים ברואנדה שונה בתכלית ממתן שמות באירופה:

³³ Mukagasana, *Not My Time to Die*.

³⁴ Umuhoza, *Shaped*, 56-57.

³⁵ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 24-26.

³⁶ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 100.

³⁷ Ibid, pp35-36.

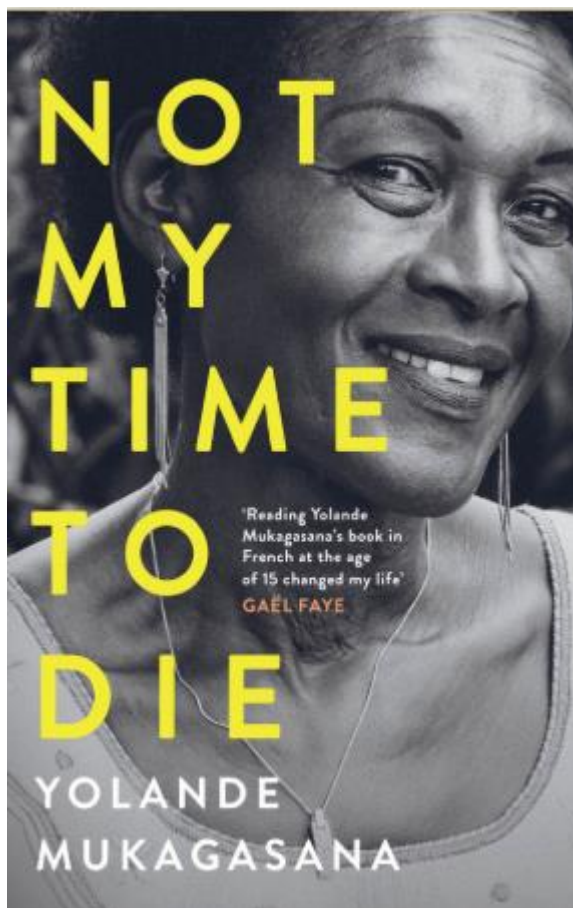
"למשל השם שלי, Mukagasana, משמעותו – האישה של גאסאנה. וזאת מכיוון שבלידתי אבי רצה שאהפוך להיות אשתו של גאסאנה, שם בנו של אחד מחבריו אשר עזר לו רבות בעבר [...] אנחנו כמעט ולא לוקחים את השם של אבינו, אלא – השמות שלנו משקפים רצון או תקווה של הורינו, או הימנעות מקללה."³⁸

העיסוק הנרחב שמעניקה מוקגסנה בעדותה להליך הענקת הזהות ברואנדה מנכס למעשה את מנגנון השיום הגברי להענקת זהות, ומטעין אותו בקול הנשי שלה ובהשקפת עולמה. בעצם עיסוקה בשאלת הזהות הרואנדית, מייצרת מוקגסנה הקבלה בין המדינה לבין הדמות הנשית: גם המולדת, רואנדה, וגם הדמות הנשית, מוקגסנה – שתיהן איבדו את זהותן, ולמעשה את צלם האנוש שלהן, במהלך שלושת חודשי הטבח האיומים: "אוי רואנדה שלי. אוי רואנדה הלא מוכרת לי יותר."³⁹ זוהי עדות המפקיעה את הפוזיציה הפטריארכלית שממדרת נשים ודוחקת אותן אל השוליים, ובמקום זאת מעמידה את הדמות הנשית במרכז. אולם כפי שמתברר במהלך עדותה של מוקגסנה, זהותה לא באמת אבדה לה במהלך הקטסטרופה. להפתעתה, אנשים רבים ממשיכים לזהות אותה; לקראת סוף תקופת הטבח חיילים קוראים לה בשמה, "יולנד מוקגסנה", והיא מצידה נענית להם: "אני יולנד מוקגסנה [...] לפתע אני מתמלאת גאווה בעצמי. התיישרתי והסתכלתי לקצין ישר בעיניים. אני יודעת איך למות."⁴⁰ בהתאמה, גם הזהות הרואנדית הלאומית לא אבדה, והיא מגולמת בדמותה של רואנדה המודרנית בת-ימינו, בין השאר מתוך נקודת המבט הנשית. כך, אפיון הזהות הרואנדית לאחר רצח העם משמר מחד גיסא את הרצף ההיסטורי ומנציח את המסורת הרואנדית רבת-השנים, ומאידך גיסא הוא עושה שימוש מחדש במוטיבים ובנרטיבים המסורתיים המכוננים, לשם עיצוב תוכן חברתי-לאומי המקדם ערכים של שוויון וצדק חברתי מגדרי. העדויות הנשיות מהוות גורם מרכזי בתהליך מיצוב המדינה האפריקאית אל מול העולם המערבי כאומה הדוגלת בשוויון מגדרי. העדויות מציגות מעצם טיבן עמדה של שוויון מגדרי, אשר לכאורה סותרת את אופייה הפטריארכלי של המסורת הרואנדית.

³⁸ Mukagasana, *Not My Time to Die*, 112 .

³⁹ Ibid, 120.

⁴⁰ Ibid, 172.

Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die*, Oxford: Huza Press, 2019.⁴¹

התנהלות פרגמטית היא תמה מרכזית נוספת שמאפיינת את העדויות הנשיות: ללא גישתן הפרגמטית לחיים של הנשים השורדות, סביר להניח שהן לא היו מצליחות לשרוד את התופת. קריאה בעדותה של מוקגסנה חושפת כי על אף מקומה המודר והמוחלש כאישה בחברה הפטריארכלית, בת לשבט הטוטסי במהלך הטבח, היא הגתה יותר מפעם אחת תוכנית פעולה להצלת חייה. בכל אחת מן הפעמים האלה היא נאלצה לעטות על עצמה מסכה, ולקחת (או לקבל) זהות בדויה של אשת הוטו. ייתכן שהאפשרות לפעול באופן פרגמטי אל מול הקושי הקיומי נעוצה בילדות אידיאלית ויציבה הנשענת על סדר יום קבוע, כפי שמתואר בעדויות:

"הילדות המאושרת שלי – אני שומרת זיכרונות טובים מילדותי. אני ואחי שמרנו זה על זה. האמנתי לסיפורים שאחיי הגדולים סיפרו לי. לא היינו עשירים אך לא חסר דבר. הלכנו ברגל ממקום למקום, לא היה חשמל בבתים או מים זורמים. אני אוהבת להיזכר שישבנו כולנו בחוץ בערבים תחת שמי

⁴¹ Yolande Mukagasana, *Not My Time to Die*, Oxford: Huza Press, 2019.

הירח [...] עבדנו במשק הבית לפני שהלכנו לבית הספר. המשימות היו תמיד אותו הדבר – להביא מים, לנקות את הבית ואת החצר, להכין אוכל לאותו יום.⁴²

היכולת לזכור היבטים חיוביים ומהנים מן העבר, ולא רק את הקטסטרופה הקיומית, היא רכיב הכרחי בהליך הבנייה מחדש הן של הקיום הפרטי של השורדות, והן של האומה הרואנדית בכלל. ליכולת ההתאוששות תורמת גם השאיפה למצוינות אשר כל אחת מהשורדות ביטאה בעדותה. דימיטרי סיסי למשל, הדגישה בעדותה כי הצלחתה לשרוד קשורה במסר חד וברור אשר העבירו לה הוריה בילדותה – לשאוף למצוינות. כשורדת רצח עם, היא חשה ששאיפה תמידית זו מחייבת אותה לחיות את חייה בהווה מעל לממוצע:

"מכיוון שאני מייצגת את היקרים לי שמתו, רציתי להצטיין בכל מה שעשיתי בתקופה שלאחר רצח העם [...] ככה אני רוצה שהסיפור שלי, הסיפור של המשפחה שלי ושל המדינה שלי יישמר, כסיפור של גבורה ושל הצלחה, ולא רק כסיפור של שורדת רצח העם נגד הטוטסי."⁴³

⁴² Mukagasana, *Not My Time to Die*, 35, 36.

⁴³ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*, 189.

Mukanyiligira, Dimitrie Sissi. *Do Not Accept to Die*. Tredition, 2022.⁴⁴

במחצית השנייה של המאה העשרים ברואנדה, שהייתה חברה מסורתית אשר נטתה להישען על סדר גברי פטריארכלי, מפתיע שדווקא הנשים הן שמדווחות על הציפיות החברתיות שתלו בהן הוריהם – שאיפה למצוינות, לקיחת אחריות, אמפתיה ומחשבה ביקורתית. אני מתייחסת לערכי יסוד אלו, המזוהים עם הסדר הגברי ועם החברה הפטריארכלית המסורתית, כערכים אשר מנוכסים על ידי הנשים השורדות באמצעות עדותן. בכך הם משקפים את ערכי היסוד הלאומיים שמבקשת מדינת רואנדה להנציח כלקח מעברה הטראומטי.

⁴⁴ Mukanyiligira, *Do Not Accept to Die*.

סיכום

עדויות הנשים על אודות רצח העם הן חלק אינטגרלי ומהותי ביצירת הזהות הרואנדית העכשווית. הקול והמבט הנשיים המובעים בהן מביאים לידי ביטוי את החוויה הטראומטית של הנשים במהלך רצח העם, תוך כדי שהן מנכסות לעצמן ערכי יסוד רואנדיים כמו גאווה לאומית, פטריוטיות והתנהלות פרגמטית, ערכים אשר נתפסים כגורמים רואנדיים לאומיים המזוהים עם המסורת הפטריארכלית ברואנדה. העדויות שנמסרו על ידי נשים מטעינות את שימור הזיכרון הלאומי של רצח העם בהשקפת עולם נשית. בכך הן מוסיפות נדבך חשוב לכינון הנרטיבים המודרניים שאימצה רואנדה לאחר רצח העם, ובראשם השאיפה לשוויון מגדרי בין המינים; הנשים כמו הגברים, אם לא יותר מהם, מסוגלות לייצר בעדותן התבוננות מוסרית וביקורתית. בסופו של דבר, העדויות שנמסרו על ידי נשים ניצולות הטבח מבטאות הבניה של השקפת עולם פמיניסטית, הן בעצם התקיימות והן במסירתן באופן פומבי מול העולם, ולא רק בשפה המקומית ולקהל המקומי.⁴⁵

הדיון המוסרי באפיון זהות הרוצחים מבני ההוטו, הבנת המניעים ההיסטוריים והלחצים שהופעלו עליהם, וכן הניסיון להבין את ההשתלשלות ההיסטורית מעמדה ביקורתית – לא רק מתעדים את מה שקרה ומתקפים את אירועי הטבח בגוף ראשון, אלא גם מניחים את התשתית ליסודות מבניים חשובים ומרכזיים של החברה הרואנדית אשר נבנתה לאחר הטבח. עמדה ביקורתית ומתבוננת זו מוציאה את דמויותיהן של הנשים השורדות מן הפוזיציה המקובלת של הקורבן המוחלש, ומשקפת נטילת בעלות על השקפת עולם המזוהה בשיח התרבותי עם נקודת המבט הגברית. בעודן משמיעות את קולן ושוטחות את השקפת מבטן באמצעות מסירת העדות בגוף ראשון, הופכות הנשים השורדות לשותפות בכירות של הגברים, שוות בין שווים, בבניין החברתי, הלאומי והכלכלי הרואנדי שלאחר רצח העם. מבחינה זו מוסיפות העדויות הנשיות נדבך נוסף לאגדות ולמיתוסים ההיסטוריים הרואנדיים שעברו מפה לאוזן. יש לראות בעדויות הנשיות חוליה אינהרנטית במסורת מסירת הזיכרון הרואנדי, וחלק בלתי נפרד מן המונומנט הטקסטואלי אשר יעמוד לאומה הרואנדית לדורות.⁴⁶

במקביל לציון יום השנה השלושים לרצח-העם, מציינת רואנדה שלושים שנה לתרומתן של נשותיה לשינוי, אשר הפך את המדינה מחברה מרוסקת לחברה המצהירה על עצמה כמקדמת מדיניות של שוויון מגדרי. מאמר שהתפרסם בעיתונות המקומית לרגל יום האישה הבינלאומי במרץ 2024 חושף עד כמה חשובה ההעצמה הנשית לממשל הרואנדי, כך שהצחתן של הנשים בתחומים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים

⁴⁵ עדותה של יולנד מוקגסנה היא אחת הדוגמאות הדרמטיות לעמדה זו. למשל: "יום אחד אכתוב על כל זה. מצבי יותר טוב משל המאיימים ההוטו – אני לפחות שליטת המחשבות שלי; אני יולנד מכריזה בזאת מול האנושות שכל מי שהעלים עין מהטבח נושא באשמה של המרצחים. העולם לא יפסיק להיות אכזר אם הוא לא יבדוק ויבין את הסיבות או הצורך לאלומות (Mukagasana, *Not My Time to Die*, 71).

⁴⁶ Nyirubugara, *Complexities and Dangers*, 15.

נתפסת כאסטרטגיה רואנדית לאומית.⁴⁷ במקום אחר תואר בגאווה המאמץ לקידום נשים ברואנדה, ונסקרה תרומתן המכרעת של הנשים לקידומה הלאומי, החברתי והכלכלי של המדינה.⁴⁸

חידושו המרכזי של מאמר זה הוא הדיון בתרומתן של העדויות הנשיות לעיצוב המדיניות הרואנדית: לא זו בלבד שהן מעגנות באמצעות הקול הנשי את שימור הזיכרון ההיסטורי של רצח העם נגד הטוטסי באומה הנתפסת במחקר כחברה פטריארכלית מסורתית, אלא הן אף מבטאות שאיפה לפיוס ולקיום משותף של בני ההוטו והטוטסי.⁴⁹ בעיקר יש בהן כדי לקדם את ערך השוויון המגדרי⁵⁰ והן מהוות החלוץ בראש המחנה אשר סלל את הדרך לקולות הנשים שבאו אחריהן, הן בשדה הפרוזה והן בשדה המחקר.⁵¹

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Mukagasana, Yolande. *Not My Time to Die*. Oxford: Huza Press, 2019.

Mukanyiligira, Dimitrie Sissi. *Do Not Accept to Die*. Tredition, 2022.

The Barbara Show. #SHAPED: A glimpse into the life journey of Barbara Umuhoza | Our Stories Matter Initiative. *YouTube*.

<https://www.youtube.com/watch?v=AjYKM4Ly1Dk>.

Spotlite by Literandra, Yolande Mukagasana Reading from "Not My Time To Die" with

Zoe Norridge, *You Tube*, <https://www.youtube.com/watch?v=dsreJx7OfhI>

Umuhoza, Barbara. *Shaped: A Biography*. Eclat Publishing, 2022.

ראיונות

⁴⁷Aurore Teta Ufitiwabo, Rwanda to Celebrate 30 Years of Women's Contribution to National Transformation. *The New Times*, March 7, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15083/news/women/iwd-rwanda-to-celebrate-30-years-of-womens-contribution-to-national-transformation>.

⁴⁸ בשנת 2023 קודמו שבע נשים לתפקידי קולונל בצבא רואנדה, למעלה מאלפיים קצינות התמנו לתפקידים שונים בכוחות המשטרה, טייסת רואנדית ראשונה הוסמכה לטיסות מסחריות, מנהלות בכירות מונו לבנק המרכזי של קיגאלי, ורופאה רואנדית מונתה להיות מנתחת נירולוגית ראשונה – אחת מבין שני מנתחים נירולוגים בלבד בכל רואנדה.

⁴⁹ Cammie Behnke, *Redefining Gender Roles in Rwanda* (Washington D.C.: Pulitzer Center, 2019); Erin Jessee, Rwandan Gender Norms and Family Planning in Historical Perspective, *Medical History* 64, no. 2 (2020): 219–239. , מדגישה ערכים אלו. התוכנית נשענת על עדויות (RPEP) Rwanda Peace Education Program אחת מתוכניות הדגל של רואנדה, של ניצולים ושל בני הדור השני לרצח העם כמו גם על סיפורי פיוס, מכשירה מורים ומייצרת תוכניות "חינוך לשלום" המתמקדות בלכידות חברתית ואחריות אישית.

⁵⁰ בשנת 2024 יש רוב נשי בממשלה של למעלה מ-60% משריה: "Rwanda is an outlier, with more women in power, proportionally than any other country. Rwanda is the first country in the world with a female majority in parliament, with 61.3% in the Chamber of Deputies and 37.4% in the Senate Paula Ingabire is a Rwandan technology professional and politician, who has served as the Minister of Information and Communications Technology and Innovation, in the Cabinet of Rwanda since 18 October 2018."

ראו: Women representation, *Parliament*, <https://www.parliament.gov.rw/women-representation>

⁵¹ מגמת שימור הזיכרון הרואנדי באמצעות הקול הנשי התגברה מאוד בשנים האחרונות, וחוקרות רואנדיות לוקחות כעת חלק מרכזי בשימור הידע. כך למשל, ספר המחקר האחרון שהתפרסם בנושא נכתב על ידי חוקרת רואנדית צעירה בת הדור השני לרצח העם. ראו: Lourette Annelly Akariza, *Rebounce: Transgenerational Resilience in Rwanda – Resilience From Ashes* (Germany: Inzozi Publisher, 2024).

- ריאיון עם הסופרת ברברה הומוהוזה, Gacuriro, Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 23.8.22.
- ריאיון עם הסופרת דימיטרי סיי, Gacuriro, Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 20.9.22.
- ריאיון עם הסופרת יולנד מוקגסנה, Nyamata, Bugesera, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 20.1.23.
- ריאיון עם עו”ד מאגי באינגאנה, Kigali – Heights, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 24.1.23.
- ריאיון עם חוקר הטראומה קלאבר אירקוזה, Kacyiru Kigali, שנערך על-ידי חגית אדלר, בתאריך 23.5.23.

מקורות משניים

- Akariza, Laurette Annely. *Rebound: Transgenerational Resilience in Rwanda – Resilience From Ashes*. Germany: Inzoz Publisher, 2024.
- Andermahr, Sonya. *Decolonizing Trauma Studies: Trauma and Postcolonialism*. Basel: MDPI, 2016.
- ARCT-Ruhuka, The National Association of Trauma Counselors in Rwanda.
<https://www.international-alert.org/stories/partner-profile-arct-ruhuka-rwanda>
- Ashimwe, Edwin. Rwanda Marks Heroes Day. *The New Times*, January 31, 2023.
<https://www.newtimes.co.rw/article/4656/news/rwanda/rwanda-marks-heroes-day>
- Bahati, M. Moise. Research Pivotal in Combating Genocide Ideology - Senators. *The New Times*, March 20, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15379/news/kwibuka/research-pivotal-in-combating-genocide-ideology---senators>
- Basabose, Jean de Dieu & Habyarimana, Heli. *Peace Education in Rwandan Secondary Schools: Coping with Contradictory Messages*. Kigali: Shalom Educating for Peace, 2019.
- Behnke, Cammie. *Redefining Gender Roles in Rwanda*. Washington D.C.: Pulitzer Center, 2019.
- Berry. E. Marie. *War, Women, and Power: From Violence to Mobilization in – Rwanda and Bosnia-Herzegovina*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Caruth, Cathy. Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History. *Yale French Studies* 79 (1991): 181–192.
- Chrétien, Jean-Pierre & Kabanda, Marcel. *Rwanda: Racism and Genocide*. Belin: Hamitic Ideology, 2016.

- Dauge-Roth, Alexandre. *Writing and Filming the Genocide of the Tutsis in Rwanda*. Lanham, MD: Lexington Books, 2010.
- Dupaquier, Jean-Francois. Belgian Lawyer on Why Genocide Ideology Doesn't Dissolve Three Decades after the Dispersion Of Genocidaires. *The New Times*, January 2, 2023. <https://www.newtimes.co.rw/article/3993/news/law/belgian-lawyer-on-why-genocide-ideology-doesnt-dissolve-three-decades-after-dispersion-of-genocidaires>
- Felman, Shoshana & Laub, Dori. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York and London: Routledge, 1992.
- Fujii, Lee Ann. *Killing Neighbors: Webs of Violence in Rwanda*. Ithaca: Cornell University Press, 2009.
- Gasabo, Jean-Damascène, Simon, David J., and Ensign, Margee M. *Confronting Genocide in Rwanda: Dehumanization, Denial, and Strategies for Prevention*. Bogota: Apidama Ediciones, 2015.
- Gilbert, Catherine. *From Surviving to Living: Voice, Trauma, and Witness in Rwandan Women's Writing*. Paris: Presses universitaires de la Méditerranée, 2018
- Hitchcott, Nicki. *Rwanda Genocide Stories: Fiction After 1994*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015.
- Iradukunda, Yves. Nurturing Future Tech Policy and Innovation Leaders. *The New Times*, February 19, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/14663/opinions/nurturing-future-tech-policy-and-innovation-leaders>
- Irakoze, Claver & Williamson Sinalo, Caroline. *Transmitting Memories in Rwanda: From a Survivor Parent to the Next Generation*. Leiden and Boston: Brill, 2023.
- Jan, Vansina. Historical Tales (Ibitekerezo) and the History of Rwanda. *History in Africa* 27 (2000): 375–414.
- Jessee, Erin. Rwandan Gender Norms and Family Planning in Historical Perspective. *Medical History* 64, no. 2 (2020): 219–239.
- Kagina, Alice. Kagame: Rwandan Women Hold Untapped Strengths. *The New Times*, March 8, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15097/news/women/kagame-rwandan-women-hold-untapped-strengths-to-spur-devt>

- Kamukama, Dixon. *Rwanda Conflict: Its Roots and Regional Implications*. Kampala: Fountain, 1997.
- Kuteesa Hudson. Rwanda Awarded for Using Tech, Innovation to Improve Justice. *The New Times*, March 08, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15099/news/rwanda/rwanda-awarded-for-using-tech-innovation-to-improve-justice>
- Mamdani, Mahmood. *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Melvern, Linda. *Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide*. London and New York: Verso, 2006.
- Ngendahimana, Sam. International Women’s Day: 30 Years of Women Empowerment. *The New Times*, March 8, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15076/in-pictures/photos-international-womens-day-30-years-of-women-empowerment>
- Nkurunziza, Michel. Unity is a Key Ingredient of Rwanda’s Development. *The New Times*, February 4, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/14262/news/rwanda/unity-is-a-key-ingredient-of-rwandas-development---amb-karamba>
- Nyirubugara, Olivier. *Complexities and Dangers of Remembering and Forgetting in Rwanda: Memory Traps Volume I*. Leiden: Sidestone Press, 2013.
- Radstone, Susannah. Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics. *Paragraph* 30, no. 1 (2007): 9–29.
- Rusagara, Frank K. *Resilience of a Nation: A History of the Military in Rwanda*. Kigali: Fountain Publishers Rwanda, 2009.
- Rwanda Peace Education Program (RPEP). <https://genocidearchiverwanda.org.rw/>
- Tedeschi, Richard G. & Calhoun, Lawrence G. Post-Traumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological inquiry* 15, no. 1 (2004): 1–18.
- The Women Deliver 2023 Conference (WD2023).
<https://womendeliver.org/conference/wd2023/>
- Times Reporter. DR Congo: M23 rebels capture FDLR stronghold. *The New Times*, March 7, 2024. <https://www.newtimes.co.rw/article/15064/news/africa/dr-congo-m23-rebels-capture-fdlr-stronghold>

Ufitiwabo, Aurore Teta. Rwanda to Celebrate 30 Years of Women’s Contribution to National Transformation. *The New Times*, March 7, 2024.
<https://www.newtimes.co.rw/article/15083/news/women/iwd-rwanda-to-celebrate-30-years-of-womens-contribution-to-national-transformation>

What led to the genocide in Rwanda? *YouTube*,
<https://www.youtube.com/watch?v=RphYwV91MN4>

Williamson Sinalo, Caroline. *Rwanda After Genocide: Gender, Identity, and Post-Traumatic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Women representation. *Parliament*. <https://www.parliament.gov.rw/women-representation>

Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים מצטיינים לתואר ראשון

”זו הכלכלה, טמבל” : שינויים בזיהוי המפלגתי בארה”ב בתגובה לשפל הכלכלי ולמדיניות

”הניו דיל” של פרנקלין רוזוולט בשנות השלושים | טל מלכה

מאמר זה יעסוק במפנה הדרמטי בסדר הפוליטי בארה”ב בשנות השלושים של המאה העשרים, שהתרחש בתגובה למדיניות השיקום והרווחה הממשלתית הרחבה שהוביל פרנקלין רוזוולט (Roosevelt), שנודעה כמדיניות ”הניו דיל” (New Deal), שגובשה בעקבות הקריסה הכלכלית במדינה והשפל הגדול.¹ המאמר יציג את היבטיה המרכזיים של מדיניות זו, ואת תרומתה המהותית לתמורות מרחיקות-לכת בתפיסה הפוליטית האמריקנית – עד כדי ”התיישרות-מחדש” (Re-Alignment) בזיהוי המפלגתי של קבוצות וקהלים גדולים באוכלוסייה, שהובילה ליצירת קואליציה אלקטורלית חדשה ומגוונת.² בפרט אתמקד בשינוי החד שחל בנאמנות המפלגתית של האזרחים השחורים בארה”ב, שצמח מתוך תחושת שותפות בפוליטיקה הלאומית בתגובה להכרה ממשלתית במצוקתם הכלכלית ועל רקע יוזמות השיקום והסיוע במסגרת הניו דיל – זאת כחלק מקונצנזוס ציבורי רחב יותר שזיהה את רוזוולט עצמו עם הממשל הפדרלי, וכאדם שאחראי לפתרון המשבר.³

התמוטטות כלכלית ועסקה חדשה

שנות העשרים של המאה העשרים בארה”ב התאפיינו בשגשוג ובצמיחה כלכלית מתמשכת. בין 1921 ל-1927 התכווצו שיעורי האבטלה ב-50%, השכר הממוצע עלה, ומשפחות רבות החלו לרכוש מוצרים חדשים כמו מכוניות, מקררים ומקלטי רדיו.⁴ ב-1928 זכה הרברט הובר (Hoover) הרפובליקני בבחירות לנשיאות, אף שמעולם לא נבחר לתפקיד ציבורי לפני כן. המוניטין שצבר הובר כמומחה בעל שם עולמי לניהול וניתוח מערכות, לצד כהונתו המוערכת כמוזכיר המסחר (Secretary of Commerce) – ובייחוד לאור ניהולו המוצלח של התגובה

1. המונח לקוח מנאומו של רוזוולט עם קבלת מועמדות מפלגתו לנשיאות לקראת בחירות 1932, שבו התחייב לכוון ”עסקה חדשה” (A New Deal) עם הציבור האמריקני. ראו: Franklin D. Roosevelt, “Address Accepting the Presidential Nomination at the Democratic National Convention in Chicago,” July 2, 1932, <https://www.presidency.ucsb.edu/node/275484>, כל התרגומים במאמר על ידי המחבר.

2. ”התיישרות-מחדש”, במונח הפוליטי, משמעה שינוי חד ביחסי הכוחות הפוליטיים על רקע סדרת שינויים מהותיים בהנהגה או באידיאולוגיה המפלגתית, בסוגיות מרכזיות, במוקדי כוח אזוריים או דמוגרפיים, כמו גם במבנה או בכללים של המערכת הפוליטית עצמה. מטבעה, התיישרות-מחדש מביאה להדחת הקואליציה השלטת הוותיקה יותר, וליצירת מבני כוח חדשים, שיכולים אף להימשך עשורים. ראו: Theodore Rosenof, *Realignment: The Theory that Changed the Way We Think about American Politics* (New York: Rowman & Littlefield, 2003).

3. לאור הרגישות הפוליטית של הנושא ראוי לציין כי מאמר זה יאגד את נגזרותיהן של ההתייחסות השונות לציבור האפרו-אמריקני תחת המונח ”שחורים” (במקור: Black), לדוגמה: ”הקהילה השחורה” או ”מצביעים שחורים”. בחירה זו נובעת משיקולי נאמנות ללשון השגורה באותן שנים בקרב הציבור הרחב, עיתונאים, פוליטיקאים ופעילים חברתיים, וכן לטובת רציפות הכתיבה האקדמית לאור ההמשגה המחקרית המקובלת ביחס לבני אוכלוסייה זו, שהייתה נפוצה עד תחילת המאה הנוכחית.

4. האורד זין, *היסטוריה עממית של ארצות הברית: מ-1492 ועד ימינו*, תרגום: מתן קמינר (תל אביב: בבל, 2007), 510.

הממשלתית לאסון הצפת נהר המיסיסיפי ב-1927 – קנה לו את אמון הציבור וההנהגה העסקית.⁵ אולם עם קריסת בורסת המניות בניו יורק באוקטובר 1929, אשר סימנה את תחילת המשבר הכלכלי החמור בתולדות ארה”ב, קרס גם שמו הטוב של הנשיא המכהן.⁶

הובר האמין ביכולתה של הכלכלה להתאושש ללא התערבות פדרלית משמעותית, והתנגד לחלוקת סעד ולפיקוח ממשלתי על מוסדות פיננסיים. בשנות המשבר הראשונות המצב רק הלך והחריף, ותחושות ייאוש ודיכאון אחזו בציבור האמריקני. עד סוף שנת 1932, זינק שיעור האבטלה לכ-25%, והיקף הייצור התעשייתי נחתך ביותר מחצי ביחס ל-1929. חסכוניותיהם של אזרחים רבים אבדו בעקבות סגירת אלפי בנקים ברחבי המדינה, ומיליוני אנשים פונו מבתיהם לאחר שלא עמדו בתשלומי המשכנתא או שכר הדירה.⁷ נוכח המצוקה האדירה וכישלונו המהדהד לגבש תגובה הולמת למצב, מאמציו של הובר להיבחר מחדש לתפקידו ב-1932 נועדו לכישלון ידוע מראש. על כן ניצחונו המהדהד של פרנקלין רוזוולט במרוץ לנשיאות, עם כ-58% מהקולות, הפתיע מעטים בלבד.⁸ המשבר החריף שם ללעג אירוני את הרהב הרפובליקני שהתהדר בהישגים הכלכליים תחת המדיניות הקפיטליסטית שהובילו ממשלים רפובליקנים לאורך שנות העשרים.⁹

תמונה 1: תורים ארוכים לחלוקת מזון למובטלים ונזקקים, ניו יורק, פברואר 1932¹⁰

5. סמיואל מוריסון, **ההיסטוריה של ארצות-הברית – כרך ב'**, תרגום: אמיר אורן (תל אביב: זמורה ביתן, 1984), 622.
6. הסיבות הישירות לקריסה מורכבות ושנויות במחלוקת בין החוקרים, אולם קיימת הסכמה כללית כי שגשוגו של המשק נבנה על יסודות רעועים, שכללו בעיות מבניות קשות בתאגידים ובמנגנונים הבנקאיים, סחר חוץ לא תקין, הטעיה כלכלית ואף הונאה. ראו: זין, **היסטוריה עממית**, 516.
7. מוריסון, **ההיסטוריה**, 624–627; זין, **ההיסטוריה עממית**, 516; אייל נווה, **המאה האמריקאית** (תל אביב: משרד הביטחון, 2011), 45.
8. מוריסון, **ההיסטוריה**, 628–632. הובר ספג את התבוסה הקשה ביותר אי פעם מכל מועמד רפובליקני אחר לנשיאות. ראו: שם, 628.
9. במהלך קמפיין הבחירות שלו באוגוסט 1928, הובר אף קבע בביטחון כי "אנו היום קרובים לניצחון הסופי על העוני יותר מאי פעם [בתולדות העולם]. בקרוב, בעזרת האל, נחזה בגירוש העוני מאומה זו". ראו: Herbert Hoover, "Address Accepting the Republican Presidential Nomination in Stanford, California," August 11, 1928, <https://www.presidency.ucsb.edu/node/372873>.
10. Depression: Breadlines: long line of people waiting to be fed: New York City, *National Archives Catalog*, NAID: 196499, February 1932, <https://catalog.archives.gov/id/196499>.

ראשית כהונתו של רוזוולט התאפיינה בפעלתנות חקיקתית בסוגיות שונות שנבעו מהמשבר, ויעדיה המידיים התמקדו בשלושה עקרונות בסיסיים: ”הקלה” על סבלם של נזקקים ומובטלים על-ידי חלוקת סעד ויצירת משרות; ”שיקום” הכלכלה והחייאת התעשייה; ו”רפורמה” בבנקים ובמערכות הפיננסיות שתמנע משברים דומים בעתיד.¹¹ ”ניו דיל” היה כינוי-הגג שניתן לשורה הארוכה של התקנות והחוקים שגיבש ממשל רוזוולט בשיתוף עם הקונגרס, אשר נועדו לטפל באתגרים ובמצוקות שעורר השפל הכלכלי. לצד קיצוצים בהוצאות הלאומיות לטובת איזון התקציב, וביטול האיסור על ייצור ומכירה של אלכוהול, הממשל קידם גם הקמת גופים ורשויות לאומיות חדשות שנועדו להפחית ממצוקת המובטלים, הפועלים והחקלאים.¹²

https://www.youtube.com/watch?v=MX_v0zxM23Q&t=251s

נאום ההשבעה של פרנקלין ד. רוזוולט לנשיאות ארה”ב, 4 במארס 1933¹³

המרכזיים מבין הגופים שהוקמו היו המנהל לעבודות ציבוריות (Public Works Administration), שסיפק תעסוקה ליותר משמונה מיליון מובטלים בעשרות אלפי מיזמי בנייה ממשלתיים להקמת גשרים, בתי ספר ומבני ציבור; מנהל ההסדר החקלאי (Agriculture Adjustment Administration), שהיה אחראי על הקלה בנטל האשראי וחלוקת סובסידיות לחקלאים וחוואים לפי הצורך, וביצוע התאמות מחירים בשווקים כדי לכוון שוויוניות בין החקלאות לתעשייה; ומנהל השיקום הלאומי (National Recovery Administration), שיועד לווסת תחרות בלתי הוגנת ולקדם שיתוף פעולה בין הממשל, בעלי העסקים והפועלים במטרה לגבש תקנות חדשות להתנהלות תעשייתית שיקבעו מחירים ושכר הוגן.¹⁴

לזכותו של מנהל השיקום הלאומי נרשמו בין היתר איסור על עבודת ילדים, אימוץ תקנות העסקה הוגנת, תשלום שכר מינימום והגבלת שעות העבודה. עם זאת, הוא נכשל במאמציו לפקח על עסקים קטנים ולאכוף הפרת חוקים אנטי-מונופוליסטיים והעלאות מחירים מצד התאגידים הגדולים. בין השנים 1934 ו-1935 ספג המנהל ביקורות הולכות וגוברות מכלל הקבוצות שבענייניהן עסק, ועד תחילת 1935 עמד בפני קריסה. ואם לא די בכך, במאי 1935 פסל בית המשפט העליון בארה”ב את החוק שעמד בבסיס המנהל, בעילה שהוא הפר את עיקרון הפרדת הרשויות הקבוע בחוקה והעניק לממשל סמכויות יתר. בכך נראה היה שהמנהל מילא את ימיו.¹⁵

11. מושגים אלו נודעו בתור שלוש ה-R’s: Relief, Recovery, Reform. ראו: נווה, **המאה האמריקאית**, 47.

12. מוריסון, **ההיסטוריה**, 632.

13. C-SPAN, President Franklin Roosevelt 1933 Inauguration, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=MX_v0zxM23Q&t=251s.

14. מוריסון, **ההיסטוריה**, 632–628.

15. Robert F. Himmelberg, *The Great Depression and the New Deal* (Greenwood Press, 2001), 45–48.

<https://www.youtube.com/watch?v=M3H9Dn6jms0>

”שיחות ליד האח” 7: צורך בתכנית סעד והקלה בתעסוקה ובחוק הביטוח הלאומי, 28 באפריל 1935¹⁶

אולם כבר ביוני 1935 הצליח הסנטור רוברט ואגנר (Wagner) מניו יורק לאשר בחקיקת בזק את חוק יחסי העבודה הלאומיים (National Labor Relations Act). החקיקה החדשה כללה הרחבה משמעותית של סמכויות הפיקוח והאכיפה הפדרליות נגד הפרת תנאי שכר וסירוב לשאת ולתת מול עובדים על חוזה קיבוציים, וסימנה ניצחון ברור לזכות תנועת העבודה ואיגודי הפועלים.¹⁷ הגיבוי הממשלתי באמצעות חוקים, תקנות מחייבות וגופים עצמאיים שהגנו על איגודים היה בעל חשיבות אדירה, והפך את העובדים לאחד הכוחות הבולטים בכלכלה האמריקנית.¹⁸ ההתערבות המדינתית הרחבה שקידם הנשיא במערכות הכלכליות-חברתיות הייתה מרכיב מכריע בתהליך הזיהוי של רוזוולט, האדם, עם הממשל הפדרלי ומדיניות הניו דיל, ושינתה את מעמד הממשל ואת יחס של הציבור כלפיו וכלפי העומד בראשו. לפי ויליאם לכטנברג (Leuchtenburg), המפנה היסודי שחולל הניו דיל בתפיסה הפוליטית-חברתית היה סימון המדינה כאחראית לרווחת כל חלקי החברה. תחת רוזוולט, כתב לכטנברג, הפך הבית הלבן למוקד הפעילות הממשלתית ולנציגו של האינטרס הלאומי.¹⁹

16. jlaury1986, Fireside Chat 07 - On the Works Relief Program and Social Security Act (April 28, 1935), *YouTube*, <https://www.youtube.com/watch?v=M3H9Dn6jms0>.

17. מוריסון, **ההיסטוריה**, 639–638 (New York: Harper Perennial, 1963), 151.

18. חיים גניז, ”פרנקלין ד. רוזוולט והניו דיל, 1933–1938”, בתוך ארנון גוטפלד, **החוויה האמריקנית: פרקים בהיסטוריה של ארצות הברית ובתרבותה** (תל אביב: זמורה ביתן, 1986), 245–246.

19. Leuchtenburg, *Franklin D. Roosevelt*, 326–348.

תמונה 2: מובטלים בעמדת רישום לקבלת משרות והגשת תביעות רווחה בלשכת תעסוקה ממשלתית,

אוגוסט 1935²⁰

אחת מהתמורות הפוליטיות המרכזיות בשנות השלושים, שהחלה בתגובה לשפל הגדול ולניו דיל, הייתה סידור-מחדש של דפוסי הצבעה והנאמנות הפוליטית המפלגתית לפי חלוקה מעמדית וגזעית, ויצירתה של ברית אלקטורלית משמעותית שתמכה במפלגה הדמוקרטית, ובפרט בנשיא רוזוולט ובמדיניותו. תמיכה מאורגנת זו כונתה "קואליציית הניו דיל" (New Deal Coalition), והיא שילבה בין היתר חברי איגודי עובדים ופועלים שחורים שהתגוררו במרכזים התעשייתיים בערים הגדולות בצפון ארה"ב. ברית פוליטית זו נבעה בראש ובראשונה משיקולים חברתיים-מעמדיים ומהכרת תודה על יוזמות הרווחה והסיוע של הניו דיל, וכן הייתה תגובה להכרת הממשל בקיומם של אזרחים מוחלשים והתייחס למצוקותיהם.²¹ לפי חוקרת התקשורת מרי סטאקי (Stuckey), "הרעיון שלעובדים יש זכות לאוטונומיה פוליטית וכלכלית היה רב-עוצמה, ועוזר להסביר את הנאמנות שאותם עובדים פיתחו ושמרו הן לניו דיל והן לרוזוולט, עצמו, אשר לו ייחסו את קידומה".²²

20. Social Security "Unemployed insured workers registering for jobs and filing benefit claims at a State employment office," *National Archives Catalog*, NAID: 195881, <https://catalog.archives.gov/id/195881>.

21. Leuchtenburg, *Franklin D. Roosevelt*, 184; Himmelberg, *The Great Depression*, 17.

22. Mary E. Stuckey, *Voting Deliberatively: FDR and the 1936 Presidential Campaign* (University Park: Pennsylvania State Press, 2015), 79.

רוזוולט, הניו דיל והקהילה השחורה

אף קבוצה חברתית-אתנית לא ספגה פגיעה קשה יותר מהשפל הכלכלי מאשר האזרחים השחורים, שעד 1932 כמחצית מהם היו מחוסרי עבודה. תנאי המצוקה שיצר המשבר, כתבה החוקרת ננסי ווייס (Weiss), היו סיבה טובה דיה לשבירת הנאמנות המסורתית של מצביעים שחורים למפלגה הרפובליקנית. אולם לכך נוספה מה שרבים ראו כמדיניות גזענית בוטה של הרפובליקנים, לצד התעלמות וזלזול מופגן בקהילה השחורה.²³ אך אף שגם המצביעים השחורים הנאמנים ביותר כבר החלו להביע את אכזבתם מהנשיא הרפובליקני עוד לפני בחירות 1932, הצבעה למפלגה הדמוקרטית עדיין הייתה עבורם עניין אחר לגמרי. עבור רבים, נורא ככל שהיה המשבר הכלכלי בניהולו הכושל של הובר, מפלגתו עדיין הייתה אחראית להוספת ”תיקוני השיקום” לחוקה, ואילו הדמוקרטים תמכו בשלילת זכויותיהם ובאפליה גזעית.²⁴

התמיכה הגוברת של מצביעים שחורים במפלגה הדמוקרטית אמנם נטעה תקווה בלב רבים שמא היא תביא להגברת רגישות הממשל לסוגיות גזע, בהשוואה לממשל הקודם. אולם חלקם היחסי הזניח באלקטורט, וכפועל יוצא מכך – מידת השפעתם על עיצוב המדיניות, לא הספיקו כדי להפעיל לחץ-נגדי יעיל מול סירובם של הנציגים הדמוקרטים הדרומיים בקונגרס לקדם מדיניות גזעית שוויונית יותר.²⁵ נושאים כמו זכויות אזרח וחקיקה נגד אפליה, אם כן, נותרו בשולי סדר היום של הממשל החדש, שהקדיש את כל מרצו לטיפול במשבר הכלכלי. משום כך, מצביעים שחורים נאלצו לשפוט את הממשל החדש, בדומה לאמריקנים אחרים, בהתאם לגיבוש המענה למצוקות ולצרכים הכלכליים שלהם.²⁶

23. Nancy J. Weiss, *Farewell to the Party of Lincoln: Black Politics in the Age of FDR* (Princeton: Princeton University Press, 1983), 15–16.

24. *ibid*, 17–18; התיקונים ה-13, ה-14 וה-15 לחוקת ארה”ב, המכונים גם ”תיקוני השיקום” (Reconstruction Amendments), נחשבים לתיקונים החשובים ביותר מאז ניסוח מגילת הזכויות בשנת 1791. תיקונים אלו אושרו בין השנים 1865 ו-1870 ונועדו למסד את חירותם של העבדים המשוחררים, להבטיח להם זכויות אזרחיות מסוימות ולמנוע תופעות ממוסדות של אפליה לכלל אזרחי ארה”ב. התיקון ה-13 ביטל את מוסד העבדות; התיקון ה-14 העניק אזרחות לכל אדם שנולד בארה”ב זכות להגנה שווה בפני החוק, ואסר על שלילת זכות ההצבעה (שניתנה אז לגברים בלבד) מאף אזרח; התיקון ה-15 אסר על שלילת זכות ההצבעה על בסיס גזע. ראו: David A. J. Richards, *Conscience and the Constitution: History, Theory and Law of the Reconstruction Amendments* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 6.

25. מוריסון, **ההיסטוריה**, 644; על אף העברת תיקוני השיקום, עבור מרבית האזרחים השחורים במדינות הדרום זכות ההצבעה נשללה באופן מעשי. ממשלים מקומיים באותן מדינות התנו את הזכות להצביע בעמידה במבחנים שגובשו במיוחד על מנת להכשיל מצביעים שחורים. כך למשל עם הגעתם לקלפי מצביעים נדרשו בין היתר לספק פרשנות בסיסית של סעיפים מתוך החוקה, תוך הבנה ברורה שרוב העבדים המשוחררים בדרום לא הורשו ללמוד קרוא וכתוב לפני שחרורם, לא כל שכן לרכוש השכלה מינימלית.

26. Weiss, *Farewell to the Party*, 32–33.

תמונה 3: נשים שחורות מחוסרות עבודה במחנה שהוקם על ידי המנהל הפדרלי לסעד חירום

(Federal Emergency Relief Administration), אטלנטה, יולי 1934.²⁷

בין 1934 ל-1937, אלפי נשים לבנות ושחורות לקחו חלק ביוזמה ממשלתית להקמת מחנות שהייה של מספר שבועות שנועדו לתמוך בנשים מחוסרות עבודה. במקום תשלומי סעד או חלוקת משרות, מחנות אלו סיפקו לנשים חינוך וייעוץ מקצועי, לצד חברה ועידוד בתקופה הקשה.

באופן פרדוקסלי, למרות הביקורות על אפליה מובנית בגופי הרווחה החדשים, והתסכול מהיעדר מחויבות מעשית בממשל לשוויון גזעי ולהגנה מספקת מפני גילויי אלימות גזעיים – חלק מרכזי בשינוי בנאמנות המפלגתית בקרב מצביעים שחורים צמח דווקא בתגובה להטבות שהציעו תכניות הסעד והשיקום של הניו דיל.²⁸ ניצנים לנטישת הנאמנות של מצביעים שחורים לרפובליקנים ומעברם לדמוקרטים ניכרו כבר ב-1934, על רקע חלוקת משרות סעד רבות לאזרחים שחורים והשתתפות משמעותית שלהם בדיור ממשלתי, לצד מינויים

27. Photograph of a Federal Emergency Relief Administration camp for unemployed Black women, Atlanta, GA, *National Archives Catalog*, NAID: 196585, <https://catalog.archives.gov/id/196585>.

28. נאמנותם של מצביעים שחורים למפלגה הדמוקרטית שרדה עד ימינו. למעשה, נכון לשנת 2024, הבחירות ב-1932 היו *ibid*, xvi. David A. Bositis, “Blacks and the 2012 Democratic National Convention” (Washington DC: Center for Political and Economic Studies, 2012), 9, <https://jointcenter.org/blacks-and-the-2012-democratic-national-convention/>; “How Groups Voted,” Roper Center for Public Opinion Research, https://ropercenter.cornell.edu/how_groups_voted.

לעמדות ציבוריות חשובות. במהלך הקמפיין לבחירתו מחדש של רוזוולט ב-1936 כבר ניכרה תמיכה גלויה ורחבה מצד הקהילה השחורה בדמוקרטים, ורבבות מצביעים שחורים השתתפו בעצרות פוליטיות בעשרות ערים בארה”ב.²⁹ אמנם, אף שבבחירות בשנת 1932 רוב משמעותי מהמצביעים השחורים עדיין בחרו בנשיא הרפובליקני המכהן, הרברט הובר, עד 1936 אוכלוסייה זו הצביעה ברוב מוחץ של 71% עבור רוזוולט הדמוקרטי, שנבחר לכהונה נוספת.³⁰

השינוי בזיהוי הפוליטי בקרב חברי הקהילה השחורה זכה למשמעות רבה במיוחד בהתחשב בנאמנות המסורתית ובהכרת התודה העמוקה שלהם למפלגה הרפובליקנית – מפלגתו של הנשיא לינקולן, שהוביל את הצפון לניצחון במלחמת האזרחים ודחף להעברת התיקון ה-13 לחוקה, שהביא לביטול העבדות ולשחרורם של כ-4 מיליון עבדים.³¹ מהפך כה דרמטי בדפוסי ההצבעה תוך ארבע שנים בלבד מלמד הן על חומרת המצוקות והקשיים של האזרחים השחורים בזמן השפל, והן על יחסם החיובי למדיניות הניו דיל ומנהיגותו של רוזוולט. סמוך למועד הבחירות ב-1936, הודיע ג'ואל ספינגרן (Spingarn), אחד מראשי המאבק למען זכויות שחורים, על תמיכה בבחירתו מחדש של רוזוולט.³² אף שהיה רפובליקני כל חייו, הסביר ספינגרן, תמיכתו בנשיא הדמוקרטי צמחה “לא רק בגלל שעשה יותר למען השחורים מאשר כל נשיא רפובליקני מאז לינקולן”, אלא כי ניתן “לסמוך עליו שיעשה כל שיוכל” למען האזרח השחור, שכן “אין אדם חף מדעות קדומות יותר מאשר רוזוולט”.³³

סיכום

המציאות החדשה שיצר המשבר הכלכלי בשנות השלושים שינתה לבלי היכר את הפוליטיקה והחברה האמריקנית. בניגוד להובר הרפובליקני, שהתמקד בעיקר בטיפוח אינטרסים עסקיים, המדיניות שהוביל הממשל הדמוקרטי של רוזוולט במסגרת הניו דיל שאפה להיטיב גם עם אלו שנזנחו או הופלו לרעה בעבר. ההנהגה הלאומית תחת רוזוולט נטלה לידיה אחריות גדולה ותפקידים חדשים, בשאיפה להבטיח חלוקה שוויונית יותר של הפירות הכלכליים-חברתיים של המערכת הקפיטליסטית בין כל חלקי האומה האמריקנית.³⁴

29. מוריסון, **ההיסטוריה**, 646–645; *The Wisconsin Magazine of History* 48, no. 2 (1964–1965): 111–112.

30. Edward G. Benson and Paul Perry, “Analysis of Democratic-Republican Strength by Population Groups,” *Public Opinion Quarterly* 4, no. 3 (1940): 467; Weiss, *Farewell to the Party*, xiii.

31. Ralph J. Bunche, *The Political Status of the Negro in the Age of FDR* (Chicago: University of Chicago Press, 1973), 13–14.

32. ספינגרן שימש כנשיא האיגוד הלאומי לקידום אנשים צבעוניים (National Association for the Advancement of Colored People – NAACP), שהוקם ב-1909 והפך במהרה לגדול והמשפיע ביותר מבין ארגוני זכויות האזרח לטובת האזרחים השחורים בארה”ב.

33. “Head of Negro Group Out for Roosevelt; J.E. Spingarn, Republican, Says President Wins Confidence by Lack of Prejudice,” *The New York Times*, October 19, 1936, 2, <https://nyti.ms/4e7qR7e>.

34. המפלגה הדמוקרטית תחת רוזוולט אף נתפסה במובן רחב יותר כמגינתם של האזרחים החלשים והעניים ביותר. ראו: Himmelberg, *The Great Depression*, 56.

מאמצים אלו הובילו לשינויים דרמטיים בקרב הציבור ביחס לממשל הפדרלי ומדיניות הניו דיל, ולרוזוולט בפרט, וליסוד בריתות פוליטיות חדשות על רקע תמורות משמעותיות בזהות ובנאמנות המפלגתית המסורתית של קבוצות שונות – ובראשן חברי איגודי עובדים ופועלים שחורים.

תמונה 4: אלבריציו (Albrizio), קונרד, "הניו דיל" ("The New Deal"), ציור קיר, 1934, בית הספר

לאמנות לאונרדו דה וינצ'י, ניו יורק. האמן הקדיש את היצירה לנשיא רוזוולט³⁵

בחירתו מחדש של רוזוולט לנשיאות ב-1936 עם יותר מ-60% מהקולות, באחד הניצחונות הגדולים ביותר בתולדות האומה האמריקנית, הייתה רגע מכונן בהיסטוריה הפוליטית של ארה"ב, וסימנה את התקבעותה של קואליציית הניו דיל לשנים רבות.³⁶ לדברי ההיסטוריון תיאודור רוזנוף (Rosenof), בניגוד לבחירות 1932, "שביטאו התנגדות להובר ולרפובליקנים", תוצאות בחירות 1936 שיקפו תמיכה נלהבת בממשל המכהן ובמדיניות הניו דיל, והובנו כאיתות חיובי להמשכה.³⁷ קואליציית הניו דיל ביטאה את החפיפה שהתקיימה בין מרבית האינטרסים והמטרות של הקבוצות השונות שנכללו בה, והעידה על קונצנזוס פוליטי-חברתי הולך ומתרחב. הרכבה של ברית זו שיקף את העובדה שהקבוצות שנפגעו באופן הקשה ביותר מהמשבר האמינו כי הניו דיל תציע להם את הסיכוי הטוב ביותר להתאוששות ולהנחת יסודות איתנים ליציבות מתמשכת

35. Roosevelt, Franklin D. "The New Deal." 1934, Auditorium of the Leonardo Da Vinci Art School 149 East 34th Street New York New York, *Archives Catalog*, NAID: 196024, <https://catalog.archives.gov/id/196024>.

36. רוזוולט זכה ב-46 מדינות מתוך 48, וב-523 קולות חבר האלקטורים מתוך 531. ראו: Gil Troy, Arthur M. Schlesinger, Jr., Fred L. Israel, *History of American Presidential Elections, 1789–2008* (New York: Facts on File, 2012), 1057.

37. Rosenof, *Realignment*, 39.

בעתיד, ומצביעים רבים היו להוטים לתמוך במועמד שזוהה כאחראי ליצירתה.³⁸ תפקידו ההיסטורי של רוזוולט, כתב החוקר המוערך ארתור שלינגר (Schlesinger), היה אפוא ”להציל את הקפיטליזם מהקפיטליסטים”.³⁹

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Hoover, Herbert, “Address Accepting the Republican Presidential Nomination in Stanford, California,” August 11, 1928, The American Presidency Project, <https://www.presidency.ucsb.edu/node/372873>

Roosevelt, Franklin D. “Address Accepting the Presidential Nomination at the Democratic National Convention in Chicago,” July 2, 1932, The American Presidency Project, <https://www.presidency.ucsb.edu/node/275484>

Roper Center for Public Opinion Research, Cornell University. ‘How Groups Voted’ (1976–2020), https://ropercenter.cornell.edu/how_groups_voted

The New York Times, “Head of Negro Group Out for Roosevelt; J.E. Spingarn, Republican, Says President Wins Confidence by Lack of Prejudice,” *The New York Times*, October 19, 1936, 2, <https://nyti.ms/4e7qR7e>

מקורות משניים

גניזי, חיים. ”פרנקלין ד. רוזוולט והניו דיל, 1933–1938”. בתוך: ארנון גוטפלד (עורך), **החוויה האמריקנית: פרקים בהיסטוריה של ארצות הברית ותרבותה**. עמ' 235–254. תל אביב: זמורה ביתן, 1986.

זין, הווארד. **היסטוריה עממית של ארצות הברית: מ-1492 ועד ימינו**. תרגום: מתן קמינר. תל אביב: בבל, 2007.

מוריסון, סמיואל, הנרי סטיל קומאג'יר וויליאם א' לכטנברג. **ההיסטוריה של ארצות הברית – כרך ב'**. תרגום: אמיר אורן. תל אביב: זמורה ביתן, 1984.

נוה, אייל. **המאה האמריקאית**. תל אביב: משרד הביטחון, 2011.

³⁸. Himmelberg, *The Great Depression*, 57–58.

³⁹. Arthur M. Schlesinger Jr., *The Age of Roosevelt: The Crisis of the Old Order, 1919–1933* (Boston: Houghton Mifflin, 2003), ix.

- Benson, Edward G. and Paul Perry. “Analysis of Democratic-Republican Strength by Population Groups.” *The Public Opinion Quarterly* 4, no. 3 (1940): 464–473.
- Bositis, David A. “Blacks and the 2012 Democratic National Convention – Table 1: Presidential Vote and Party Identification of Blacks, 1936–2008.” Washington DC: Center for Political and Economic Studies, 2012.
- Bunche, Ralph J. *The Political Status of the Negro in the Age of FDR*. Chicago: The University of Chicago Press, 1973.
- Fishel, Leslie H. “The Negro in the New Deal Era.” *The Wisconsin Magazine of History* 48, no. 2 (1964–1965): 111–126.
- Himmelberg, Robert F. *The Great Depression and the New Deal*. Westport: Greenwood Press, 2001.
- Leuchtenburg, William E. *Franklin D. Roosevelt and the New Deal, 1932–1940*. New York: Harper Perennial, 1963.
- Richards, David A. J. *Conscience and the Constitution: History, Theory and Law of the Reconstruction Amendments*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Rosenof, Theodore. *Realignment: The Theory that Changed the Way We Think about American Politics*. New York: Rowman & Littlefield, 2003.
- Schlesinger, Arthur M., Jr. *The Age of Roosevelt: The Crisis of the Old Order, 1919–1933*. Boston: Houghton Mifflin, First Mariner Books Edition, 2003.
- Stuckey, Mary E. *Voting Deliberatively: FDR and the 1936 Presidential Campaign*. University Park: Pennsylvania State Press, 2015.
- Troy, Gil, Arthur M. Schlesinger, Jr. and Fred L. Israel. *History of American Presidential Elections, 1789–2008*. New York: Facts on File, 2012.
- Weiss, Nancy J. *Farewell to the Party of Lincoln: Black Politics in the Age of FDR*. Princeton: Princeton University Press, 1983.

האתיקה הרפואית והשוואה | דבורה שמרית לאופר

הזוועות שחוללו רופאים בזמן השלטון הנאצי היו לשם דבר בגלל הברוטליות והסדיוס יוצאי הדופן שהם הפגינו. מאמר זה יעסוק באתיקה הרפואית בעקבות השואה, ויבחן כיצד הגילויים על הזוועות הרפואיות שבוצעו בתקופה זו השפיעו על התפתחות האתיקה הרפואית לאחר מלחמת העולם השנייה.

אתיקה, רפואה ומחקר רפואי בגרמניה מתחילת המאה העשרים ועד לתום מלחמת העולם השנייה (1900–1945)

לאורך ההיסטוריה פותחו שלל קודים אתיים לרופאים שעסקו במערכת היחסים הראויה בין רופא למטופל, המפורסם שבהם הוא שבועת היפוקרטס. בתקופה המודרנית קודים אלו החלו לשקף את האתגרים החדשים שניצבו בפני רופאים, ובפרט את נושא הניסויים בבני אדם. אולם עד המאה העשרים, כל הקודים שפורסמו היו מערכות אתיות פרטיות ולא מחייבות. בשנת 1900, גרמניה הייתה למדינה הראשונה שפרסמה קווי יסוד רפואיים.¹

בשלהי המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים הייתה גרמניה מושא לחיקוי ולהערצה בעולם, ובמיוחד בארצות הברית, בזכות מחקריה פורצי הדרך בתחומי המדע השונים, ובתחום הרפואה בפרט. חלק מחוקרי הרפואה ביצעו ניסויים על אנשים בלי ליידע אותם על כך. הדבר חולל מספר שערוריות, ובעקבותיהן פורסמו בגרמניה בתחילת המאה העשרים הנחיות לאתיקה רפואית, שנועדו להתמודד עם השאלות המוסריות שהעלו המחקרים החדשים.² עם זאת, הניסיון החדשני של המדינה להגביל את המחקר ולהתערב בו נתפס כשלילי בקרב חוקרים רבים, ובפועל ההנחיות לא יושמו.³ למעשה, בחינת היחס כלפי חולים במהלך מלחמת העולם הראשונה מעלה כי גם צווי אתיקה רפואיים ותיקים, כדוגמת שבועת היפוקרטס, לא בהכרח כוּבדו.⁴ תחומי מחקר שהיו פופולריים במיוחד בתקופה זו בגרמניה, כמו גם בשאר העולם, היו הדרוויניזם החברתי והאאוגניקה.⁵ בעשורים הראשונים של המאה העשרים נוסדו גם בגרמניה שלל מכונים

¹ Michael A. Grodin, "Historical Origins of the Nuremberg Code," in *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human*, ed. George J. Annas and Michael A. Grodin (New York: Oxford University Press, 1992), 127.

² Stacy Gallin and Ira Bedzow, "The Holocaust as an Inflection Point in the Development of Research Ethics," *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 231–232.

³ Rolf Winau, "Experimentation on Humans and Informed Consent: How We Arrived Where We Are," in *Dark Medicine: Rationalizing Unethical Medical Research*, eds. William R. LaFleur, Gernot Böhme, and Susumu Shimazono (Bloomington: Indiana University Press, 2007), 49–53.

⁴ Robert N. Proctor, "Nazi Doctors, Racial Medicine and Human Experimentation," in *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human*, ed. George J. Annas and Michael A. Grodin (New York: Oxford University Press, 1992), 24.

⁵ אאוגניקה עוסקת בהשפעת התורשה על מאפיינים התנהגותיים חברתיים, מתוך רצון "להשביח" את המין האנושי. ראו: Jakob Tanner, "Eugenics before 1945", *Journal of Modern European History* 10, no. 4 (2012): 458–479.

אוניברסיטאיים ומגזינים שעסקו בנושאים אלו, שנטלו חלק בשיח המשפטי והרפואי הנרחב אשר התנהל ברחבי העולם על הצורך "לתקן את הטעויות של הטבע".⁶ אך דווקא בתחום זה הובילו האמריקנים, שהיו הראשונים להתיר בחקיקה תוכניות עיקור בכפייה.⁷

החשיבות של הביולוגיה בשיח הנאצי הילכה קסם על רופאים רבים, שאף התפארו בכך שהמקצוע שלהם ביטא נאמנות יותר לתנועה הנאצית מכל מקצוע אחר.⁸ המנהיגים הנאצים ראו בנאציזם-סוציאליזם (National Socialism) כמעין ביולוגיה יישומית, ותפסו מגוון סוגיות חברתיות כבעיות ביולוגיות-רפואיות. עולם הרפואה הגרמני, מצידו, הראה נכונות להתגייס לפתרון ה"בעיות" הללו, ובתמורה מקצוע הרפואה קיבל סמכויות ומשאבים נרחבים.⁹ רופאים מילאו תפקיד פעיל ומוביל ביוזמה, באדמיניסטרציה ובהוצאה לפועל של כל תוכנית גזע נאצית משמעותית.¹⁰ לצד זאת הם הקדישו מאמצים ומחשבה לקידום ולהענקת לגיטימציה לתוכניות הרפואיות שלהם, ודווקא בשל כך, גרמניה הנאצית הייתה המדינה הראשונה בעולם שלימודי הרפואה בה כללו קורסי חובה באתיקה.¹¹

כחלק משיתוף הפעולה עם הנאצים, רופאים השתמשו באסירי מחנות לצורכי ניסויים. בניגוד להסברים שניתנו לאחר המלחמה, עדויות מראות כי הרופאים לא חויבו לבצע ניסויים שכאלה, אלא התנדבו לכך. במספר מקרים בכירים, הנאצים אף נדרשו לרסן רופאים נלהבים במיוחד.¹² האמונה של הרופאים בלגיטימיות של מעשיהם הייתה כה גדולה, עד שהיו ביניהם מי שהמשיכו בכך ממש עד לשחרור המחנות, דבר שהותיר עדים ועדויות רבות למעשיהם.¹³

משפט הרופאים וקוד נירנברג (1945–1947)

האסירים אשר עליהם בוצעו הניסויים הרגישו שנעשה להם עוול עמוק. הם מחו נגד הרופאים באופן אקטיבי, התנגדו להם, חיבלו בניסויים ואף עשו כמיטב יכולתם כדי לתעדם. למשל, האסירה הצרפתית ג'רמיין טיליון (Tillion) הסתירה סרטי צילום ובהם תיעוד של ניסויים מהמחנה רייבסנברוק (Ravensbrück) עד לשחרורה.¹⁴ עם השחרור פעלו האסירים כדי לעורר מודעות לנושא, וקראו לבנות הברית ולמדינות

⁶ Proctor, "Nazi Doctors, Racial Medicine and Human Experimentation," 24.

⁷ Michael R. Marrus, "The Nuremberg Doctors' Trial in Historical Context," *Bulletin of the History of Medicine* 73, no. 1 (Spring 1999): 120.

⁸ Proctor, "Nazi Doctors, Racial Medicine and Human Experimentation," 26–27.

⁹ *ibid*, 19.

¹⁰ *ibid*, 17–20.

¹¹ Tessa Chelouche, "Teaching Medical Ethics in Nazi Germany: Debunking the Myth that the Nazi Physicians Abandoned Their Ethic," *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 15–17.

¹² *ibid*, 25–26.

¹³ Paul Weindling, "Introduction: A New Historiography of the Nazi Medical Experiments and Coerced Research," in *From Clinic to Concentration Camp: Reassessing Nazi Medical and Racial Research, 1933–1945*, ed. Paul Weindling (London and New York, Routledge, 2017), 5.

¹⁴ Paul Julian Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials, From Medical War Crimes to Informed Consent* (Basingstoke: Palgrave, 2004), 15.

הניטרליות להביא לדין את האחראים, בתקווה שהדבר ימנע הישנות של מקרים דומים. הם גם התריעו על הצורך בפיתוח האתיקה הרפואית.¹⁵

המפגש עם קורבנות הניסויים הרפואיים ועם רופאים שהיו בעצמם אסירים משוחררים הותיר רושם עז על קציני המודיעין המדעי של בנות הברית שנשלחו לחפש מידע על מחקרים נאציים. חקירותיהם הביאו אותם לקבוע כי הרופאים הגרמנים ביצעו פשעי מלחמה שהשתייכו לקטגוריה מיוחדת, שאת שמה טבע החוקר האמריקני ג'ון תומפסון (Thompson) – "פשעי מלחמה רפואיים". החוקרים האמינו שיש לתעד ולהקיע את מעשי הרופאים הגרמנים ולבסס קווים מנחים אתיים סדורים, כדי להבטיח שמקרים כאלה לא יחזרו ושעולם המדע ימשיך ליהנות מאמון הציבור ומחופש מחקרי. מאמצי החוקרים עוררו תגובה בינלאומית ושכנעו את התביעה הצבאית האמריקנית, שהובילה משפטים נגד פושעים נאצים, בצורך בתביעה מיוחדת נגד אנשי הרפואה.¹⁶

משפטי נירנברג נועדו בין היתר להוכיח לגרמנים שהאחראי למצבם היה הרייך השלישי, ולמנוע את עלייתן של טענות קונספיטיביות כדוגמת "תקיעת הסכין בגב האומה" שרווחו לאחר מלחמת העולם הראשונה. עם תום המשפט הבינלאומי נגד פושעי המלחמה הנאצים, שהתנהל בפני בית הדין הצבאי הבינלאומי בנירנברג, החלה סדרה של 12 משפטים בפני טריבונל צבאי אמריקני נגד קבוצות מיוחדות של נאצים. המשפט הראשון, נקרא באופן רשמי "ארצות הברית נגד קארל ברנדט" (United States vs. Karl Brandt), וכונה "משפט הרופאים", מאחר ש-20 מבין 23 הנאשמים בו היו רופאים. עבודות ההכנה למשפט התנהלו תחת לחץ ועומס, ועודף המידע לצד מחסור בכוח אדם הובילו לכך שפושעים רבים הצליחו לחמוק ולא עמדו למשפט,¹⁷ בהם למשל ד"ר יוזף מנגלה (Mengele).¹⁸

כתב האישום נבנה לאור המגבלות החוקיות, לכן נכללו בו רק פשעים שהיו קשורים למלחמה או שבוצעו במהלכה. הוא גם הוגבל בשל חשש מפני תקדים שינוצל נגד האמריקנים. על כן נושא האאוגניקה נדחק הצידה, בין היתר בגלל הקשרים הפוטנציאליים שלו לעולם הרפואה האמריקני, וגם תוכניות הסטריליזציה והאותנסייה¹⁹ לא זכו להתייחסות רבה בכתב האישום. הניסויים בבני אדם, שהיה קל יותר להוכיח מעורבות אישית בהם מאשר בתוכניות ההשמדה ההמונית, היו למוקד המשפט.²⁰

¹⁵ *ibid*, 1.

¹⁶ *ibid*, 220–221.

¹⁷ Marrus, "The Nuremberg Doctors' Trial in Historical Context," 110–112.

¹⁸ יוזף מנגלה היה רופא גרמני וקצין אס אס שכונה "מלאך המוות". הוא היה אחראי על סלקציות במחנה הריכוז וההשמדה אושוויץ, וביצע ניסויים באסירים שהגיעו למחנה. הוא והניסויים שביצע הפכו עם הזמן לידועים לשמצה במיוחד, ולסמל של הזוועות שבוצעו בזמן השלטון הנאצי. ראו: William E. Seidelman, "The Professional Origins of Dr. Joseph Mengele." *Canadian Medical Association Journal* 133 (1985): 1169–1171.

¹⁹ אותנסייה משמעה מעורבות רפואית בהמתת של חולים, ראו: Michael Wreen, "The Definition of Euthanasia", *Philosophy and Phenomenological Research* 48, no. 4 (1988): 637–653.

²⁰ Marrus, "The Nuremberg Doctors' Trial in Historical Context," 115–117.

https://www.youtube.com/watch?v=Md3B_7AD8II

התובע הראשי ב'משפט הרופאים' מסביר על הניסויים בבני אדם²¹

התביעה העדיפה למקם את זוועות הרופאים בתוך המערכת הפוליטית המעוותת של הנאצים, מאשר לראותם כאשמים בהפרה של עקרונות אתיים רפואיים, שהסטטוס המשפטי שלהם היה מעורפל.²² אך במובנים רבים, המשפט היה טריבוונל אתי לא פחות משהיה משפט פלילי, ובמהלכו נדונו בעקביות שאלות על אתיקה רפואית. חלק מהנאשמים התייחסו לאתיקה הרפואית בהגנתם, ודנו בשאלה אם הניסויים עמדו בתנאים של עקרונות אתיים-רפואיים.²³ ההגנה טענה כי אין עקרונות המבחינים בין ניסוי אתי לכזה שאיננו אתי, וכי אין קוד אתי מחייב לרופאים.²⁴ עדותם של החוקרים והרופאים אנדרו קונוויי אייבי (Conway Ivy) וליאו אלכסנדר (Alexander) עוררה בקרב השופטים את הרושם המוטעה שכל החוקרים במערב מצייתים לכללים אתיים שלא נוסחו באופן רשמי, ושאת הפרת העקרונות הללו בידי הרופאים הנאצים אפשר לייחס רק להשפעת הנאציזם.²⁵ אלכסנדר סיכם את הגישה של התביעה לחוקרים הנאצים באמירה שמדע תחת דיקטטורה מוכפף להנחיות הדיקטטורה.²⁶

²¹ War Crimes Trials: Medical Case - Taylor explains medical experiments in indictment, *United States Holocaust Memorial Museum*, 1946 December 09, https://www.youtube.com/watch?v=Md3B_7AD8II

²² Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 172.

²³ Sigrid Mehring, "Medical War Crime," *Max Planck Yearbook of United Nation Law* 15 (2011): 261.

²⁴ Shuster, "Fifty years later," 1439.

²⁵ Jay Katz, "The Consent Principle of the Nuremberg Code: Its Significance Then and Now", in *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, eds. George J. Annas and Michael A. Grodin (New York: Oxford University Press, 1992),

²⁶ Marrus, "The Nuremberg Doctors' Trial," 111.

תמונה 1: ד"ר ליאו אלכסנדר מסביר במשפט את הנזק שנגרם לעדה ידוויגה זידו מהניסויים²⁷

פסק הדין היה יוצא דופן: הוא הציג הוכחות מתועדות לפשעים שבוצעו, המשיך לשאלת הלגיטימיות של ניסויים בבני אנוש, ונחתם בהצהרת עקרונות אתיים אשר נועדו להפצה רחבה.²⁸ מתוך הכרה בכך שהיעדר קוד אתי אחיד ומגובש וגוף בעל סמכות לאכוף אותו הקהו את עוקצם של קודים קודמים, השופטים החליטו לכלול בפסק הדין מערכת כללים בת עשרה סעיפים של עקרונות מחקר, שזכו עם הזמן לשם "קוד נירנברג". הדבר נועד לאפשר את שילובם של העקרונות הללו במשפט הפלילי הבינלאומי, ולהבטיח שיהיו לו השלכות מתמשכות.²⁹ בהתאם למיקוד של המשפט, הקוד התרכז בסוגיית המחקר בבני אדם, ובאופן חדשני הוא הציב במרכז את המטופל ולא את הרופא.³⁰ מעבר לדרישה שרופאים וחוקרים ישמרו על האינטרסים של המטופלים, וחיוב מקיף ליידוע המטופל לגבי הניסוי וקבלת הסכמתו להשתתפות, הקוד גם מצהיר

²⁷ Polish survivor Jadwiga Dzido shows her scarred leg to the court, while expert witness Dr. Alexander explains the nature of the medical experiment performed on her in the Ravensbrueck concentration camp. Dzido and Alexander were appearing as witnesses at the Doctors Trial, *United States Holocaust Memorial Museum*, 20 December 1946, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa11987>.

²⁸ George J. Annas and Michael A. Grodin, "Introduction," in *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, eds. George J. Annas and Michael A. Grodin (New York: Oxford University Press, 1992), 4.

²⁹ Gallin and Bedzow, "The Holocaust as an Inflection Point," 242.

³⁰ Shuster, "Fifty years later," 1439.

שהמטופל יכול להגן על עצמו באופן אקטיבי, דבר שהתבטא בדרישה חדשנית לתת למשתתפי הניסויים אפשרות לסגת מההשתתפות בהם לפי רצונם.³¹

תמונה 2: אולם המשפט³²

אתיקה רפואית לאחר משפט הרופאים וקוד נירנברג

השופטים, התובעים ועדי התביעה במשפט חשו שהם שרויים ברגע היסטורי, וציפו שהמשפט והקוד שנוצר יהוו התחלה של תהליך שישנה את עולם הרפואה והמשפט.³³ אך למרות השפעתם על פיתוחם של קודים וקווים מנחים, במובנים רבים המשפט היה רגע שיא בהכרה בזוועות הרופאים הנאצים, ואחריו נדחק הנושא מסדר היום הציבורי.³⁴

³¹ "Code Nuremberg," US Holocaust Memorial Museum, Last modified April 28, 2024.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-code>

³² Brigadier General Telford Taylor, the U.S. Chief Counsel, delivers the prosecution's opening statement during the Ministries Trial, *United States Holocaust Memorial Museum*, 1948 January 06,

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1040925>.

³³ Gallin and Bedzow, "The Holocaust as an Inflection Point," 242.

³⁴ Shuster, "Fifty years later," 1439.

המלחמה הקרה הביאה לשינוי בסדרי העדיפויות, והתחרות על עליונות טכנולוגית לא הותירה עניין רב בסוגיות אתיות. העניין האנגלו-אמריקני הגובר במחקר אסטרטגי הוביל לניסיון לשאוב כמה שיותר מידע מאסירי מלחמה, ולהטלת חיסיון על חלק מהמידע על פשעי המלחמה הרפואיים. חלק מהנאשמים שזוכו במשפט הרופאים החלו לעבוד עבור ממשלת ארצות הברית, והצטרפו בכך למדענים נוספים ממדינות הציר שגויסו לשורות בנות הברית.³⁵

עולם הרפואה, מצידו, שאף להגן על הסטטוס והחופש של הרופאים כמו גם על אמון הציבור, והדבר השפיע על התגובה למשפט הרופאים ול"קוד נירנברג".³⁶ רבים ערערו על הלגיטימיות של המשפט, וראו בו צדק של מנצחים.³⁷ במערב גרמניה המוקד היה על ההגנה והשיקום של המוניטין המקצועי הגרמני בפני העולם, אך השיח הפנימי על פשעי הרופאים הודחק, ורופאים נאצים רבים המשיכו בעבודתם.³⁸ גם מחוץ לגרמניה רבים סירבו להאמין להאשמות נגד הרופאים,³⁹ או ביטלו את הזוועות הרפואיות כאקטים שבוצעו בידי קומץ של מטורפים ברברים, או כתוצר של כפייה מצד מערכת עריצה.⁴⁰ רבים ראו בזוועות הרפואיות דווקא הוכחה לסכנת הפוליטיזציה של הרפואה, ולחשיבות שבחופש המחקר המדעי.⁴¹ גם כשהשיח האתי התעורר מחדש בסוף שנות החמישים, לאחר עשור נוסף של מחקר ניסויי שהתעלם משאלות אתיות, לא חזר עולם הרפואה ל"קוד נירנברג" אלא הפנה מתקפה כפולה כלפיו: מחד גיסא נטען כי הוא גליליסטי מדי ולא מתאים לצרכים המודרניים, ומאידך גיסא נטען כי הוא כשל במשימתו להגן על רווחת המטופלים.⁴²

בשנת 1964 פרסמה הסתדרות הרפואית העולמית (WMA) את "הצהרת הלסינקי". ככל הנראה נבע פרסום ההצהרה מכך שמנהל המזון והתרופות האמריקאי (FDA) החליט לבצע סטנדרטיזציה של המחקר על תרופות ניסיוניות בארצות הברית, לאחר שמתן התרופה תלידומיד (Thalidomide) לנשים בהריון ללא בדיקה ראויה פגע קשות בתינוקות. קידום של ניסויים בתרופות בקנה מידה רחב בכל העולם חייב התייחסות לסוגיה של ניסויים בבני אדם בהקשר שונה מאשר המודל של מחנות הריכוז הנאציים, או המודל של יחסי רופא-מטופל פשוטים.⁴³ הצהרת הלסינקי הוצגה כתיקון ל"קוד נירנברג".⁴⁴ עם זאת, היו שטענו כי

³⁵ Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 324–328.

³⁶ *ibid*, 291.

³⁷ *ibid*, 223.

³⁸ *ibid*, 334–337.

³⁹ Robert Baker and Matthew K. Wynia, "The Role of Professions in a State: The Effects of the Nazi Experience on Health Care Professionalism", *The International Library of Bioethics* 96 (2022), 47–48.

⁴⁰ Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, pp. 3–4.

⁴¹ *ibid*, 291.

⁴² *ibid*, 340–341.

⁴³ George J. Annas, "The Nuremberg Code in U.S. Courts," in George J. Annas and Michael A. Grodin (eds.), *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human* (New York: Oxford University Press), 204–205.

⁴⁴ Robert F. Drinan, "The Nuremberg Principles in International Law," in *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, ed. George J. Annas and Michael A. Grodin (New York: Oxford University Press, 1992), 205.

מדובר בניסיון מכוון לערער את "קוד נירנברג", להשכיח את המורשת הנאצית, ולהעדיף שוב את טובת החוקרים על פני טובת המטופלים.⁴⁵ בפועל, כמו "קוד נירנברג", גם הצהרת הלסינקי לא הייתה בעלת תוקף מחייב, ואחריה המשיכו להתפרסמו עוד שערוריות רפואיות מחרידות ונחקקו קווים מנחים נוספים.⁴⁶ אף על פי שניתן לטעון כי משפט הרופאים ו"קוד נירנברג" נדחקו הצידה ולא היו בעלי השפעה מהותית, בחינה מעמיקה מראה כי דווקא בנושא הניסויים בבני אדם, שעמדו במוקד משפט הרופאים, ניכרה מגמה של התפתחות – גם אם היא איטית ואינה מקיפה, כך שהסטנדרט בנושא כיום שונה משהיה בתחילת המאה העשרים. אי אפשר גם להתעלם מכך שהשינוי חל בעיקר במדינות המערב, שבהן הייתה מודעות גדולה יותר למשפט הרופאים לאורך השנים⁴⁷ – ואילו בסוגיות אתיות שלא זכו באותה תשומת לב במשפט הרופאים, לא נצפתה מגמת התפתחות דומה. למשל, נושא העיקור בכפייה, שלא נדון בהרחבה במשפט, המשיך להתבצע במדינות המערב ללא כל הפרעה ואף ללא דיון עד לשלהי המאה העשרים.⁴⁸ בהקשר זה מעניין להוסיף שמאז השואה אמנם הוכחה מעורבותם של רופאים בעינויים של אזרחים זרים ובניסויים לא אתיים על בני מדינתם, אולם לא הועלו האשמות רציניות כי רופאים ביצעו ניסויים על אזרחי מדינות אויב, או הובילו יחידות מוות בזמן מלחמה.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Brigadier General Telford Taylor, the U.S. Chief Counsel, delivers the prosecution's opening statement during the Ministries Trial, *United States Holocaust Memorial Museum*, 1948 January 06,

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1040925>.

"Code Nuremberg." Last modified April 28, 2024.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-nuremberg-code>

⁴⁵ George J. Annas, "The Changing Landscape of Human Experimentation: Nuremberg, Helsinki, and Beyond," *Health Matrix* 2 (1992), 124.

⁴⁶ George J. Annas and Michael A. Grodin, "Medical Ethics and Human Rights: Legacies of Nuremberg," *Hofstra Law & Policy Symposium* 3 (1999): 116.

⁴⁷ ראו את ההשוואה שנערכה לאחר נפילת חומת ברלין בין היחס לניסויים בבני אדם במזרח ובמערב גרמניה, למרות יחסה הבעייתי של האחרונה למשפט הרופאים: Eldad Davidov and Pascal Siegers, "Comparing Basic Human Values in East and West Germany", in *Komparative empirische Sozialforschung*, ed. Tilo Beckers, Klaus Birkelbach, Jörg Hagenah, and Ulrich Rosar (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010), 43–63.

⁴⁸ Tanner, "Eugenics before 1945," 459.

"Declaration of Helsinki." Last modified April 28, 2024.

<https://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=744>

Polish survivor Jadwiga Dzido shows her scarred leg to the court, while expert witness Dr. Alexander explains the nature of the medical experiment performed on her in the Ravensbrueck concentration camp. Dzido and Alexander were appearing as witnesses at the Doctors Trial.

United States Holocaust Memorial Museum. 20 December 1946.

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa11987>.

War Crimes Trials: Medical Case - Taylor explains medical experiments in indictment. *United States Holocaust Memorial Museum*. 1946 December 09.

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001605>.

מקורות משניים

Annas, George J. "The Changing Landscape of Human Experimentation: Nuremberg, Helsinki, and Beyond". *Health Matrix* 2 (1992): 119–140.

----- "The Nuremberg Code in U.S Courts: Ethics versus Expediency." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 201–222. New York: Oxford University Press, 1992.

Annas, George J. and Michael A. Grodin. "Introduction." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 3–11. New York: Oxford University Press, 1992.

----- "Medical Ethics and Human Rights: Legacies of Nuremberg." *Hofstra Law & Policy Symposium* 3 (1999): 111–123.

Baker, Robert and Matthew K. Wynia. "The Role of Professions in a State: The Effects of the Nazi Experience on Health Care Professionalism". *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 35–58.

- Caplan Arthur L. "The Ethics of Evil: The Challenge and the Lessons of Nazi Medical Experiments." In *Dark Medicine: Rationalizing Unethical Medical Research*, edited by William R. LaFleur, Gernot Böhme and Susumu Shimazono, 63–72. Bloomington: Indiana University Press, 2007.
- Chelouche, Tessa. "Teaching Medical Ethics in Nazi Germany: Debunking the Myth that the Nazi Physicians Abandoned Their Ethic." *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 13–34.
- Davidov, Eldad and Siegers Pascal. "Comparing Basic Human Values in East and West Germany". In *Komparative empirische Sozialforschung*, edited by Tilo Beckers, Klaus Birkelbach, Jörg Hagenah, and Ulrich Rosar, 43–63. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.
- Drinan, Robert F. "The Nuremberg Principles in International Law." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 174–182. New York: Oxford University Press, 1992.
- Gallin, Stacy and Ira Bedzow. "The Holocaust as an Inflection Point in the Development of Research Ethics." *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 229–246.
- Grodin, Michael A. "Historical Origins of the Nuremberg Code," In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 121–144. New York: Oxford University Press, 1992.
- Katz, Jay. "The Consent Principle of the Nuremberg Code: Its Significance Then and Now." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 227–239. New York: Oxford University Press, 1992.
- Marrus, Michael. "The Nuremberg Doctors' Trial in Historical Context." *Bulletin of the History of Medicine* 73, no. 1 (Spring 1999): 106–23.
- Mehring, Sigrid. "Medical War Crime." *Max Planck Yearbook of United Nation Law* 15 (2011): 229–279.
- Proctor, Robert N. "Nazi Doctors, Racial Medicine and Human Experimentation." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by

- George J. Annas and Michael A. Grodin, 17–31. New York: Oxford University Press, 1992.
- Pross, Christian. "Nazi Doctors, German Medicine and Historical Truth." In *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, edited by George J. Annas and Michael A. Grodin, 32–52. New York: Oxford University Press, 1992.
- Seidelman, William E. "The Professional Origins of Dr. Joseph Mengele." *Canadian Medical Association Journal* 133 (1985): 1169–1171.
- Shuster, E. "Fifty years later: The significance of the Nuremberg Code." *New England Journal of Medicine* 337 (1997): 1436–1440.
- Tanner, Jakob. "Eugenics before 1945." *Journal of Modern European History* 10, no. 4 (2012): 458–479.
- Weindling, Paul Julian. *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. Basingstoke: Palgrave, 2004.
- "Introduction: A New Historiography of the Nazi Medical Experiments and Coerced Research." In *From Clinic to Concentration Camp: Reassessing Nazi Medical and Racial Research, 1933-1945*, edited by Paul Weindling, 3–32. London and New York: Routledge, 2017.
- Weindling, Paul. "From the Nuremberg 'Doctor's Trial' to the 'Nuremberg Code.'" *The International Library of Bioethics* 96 (2022): 219–228.
- Winau, Rolf. "Experimentation on Humans and Informed Consent: How We Arrived Where We Are." In *Dark Medicine: Rationalizing Unethical Medical Research*, edited by William R. LaFleur, Gernot Böhme and Susumu Shimazono, 46–56. Bloomington: Indiana University Press, 2007.
- Wreen, Michael. "The Definition of Euthanasia." *Philosophy and Phenomenological Research* 48, no. 4 (1988): 637–653.